

E. Bäckert des
Basl. Missionshauses
Abt. Eingebornensprachen

57035

DŠENSANE

alo

GBOMEI ADESAĪ AHE SANE LE

ke-dše šišidše ke-bāši nmeņe be neņ;

boni

Wilhelm Redenbacher

gba ye Tuski mli

ní

J. Zimmermann

tšō šiši ye Gā wiemo le mli le.

Klenklen wolo.

GENERAL HISTORY

TRANSLATED

FROM THE GERMAN INTO THE AKRA-LANGUAGE.

VOLUME I.

Price of the first volume: two shillings.

2/11.00
C. P. 12
1868

BASEL 1868.

PRINTED FOR THE BASEL MISSIONARY SOCIETY
C. SCHULTZE, PRINTER.

The Alphabet employed is the ›Standard-Alphabet of Dr. R. Lepsius,« Berlin. The common letters have the usual Italian sounds.

e = German ä, English *aye*.

o = Scotch a or *aw*, in English *law*.

g is always hard as in *Garden*.

ſ represents a sound between {d}, *sh* and *f*.

ñ = *ng*.

š = {d} or *sh*.

Dšeñ sane le he kanemo wolo alo gbomei
adesai ahe sane le ke-dše šišidše ke-baši
nmene be ne mli.

I. WOLO.

I. Klenklen be le.

Dšeñšišidše le, atamei ke anyemimeí ní nyekane eñe!
edšee temosane ko ní alee kwrā; ši moñ agbawo fañ boni yo
mli, etfakē anaä ehe sane le ye Nyoñmo wiemo ní edšie kpo
etšöwo le mli (1 Mos. 1. 2). Ni mei fē ní naä dše neñ nibii
ana dšogba le, gbaä mli keo ake neke sane ne ke noni anaä
nmeneñmene le tšäa no pepepe.

§ 1. Dšeñbo le.

Dše neñ le, anyemimeí! edšee nano, take boni woñšaloi
pī susuo le; ši eye šišidšē ke nagbe. Nyoñmo kome dše nano,
ni dāni ebo dše leñ le, nokonoko be, dša le Nyoñmo le
kome, Tšē ke Bi ke Mumō kroñkroñ le.

Šišidšē le Nyoñmo ke ewiemo le bo ñwei ke ši-
kpoñ ye ledientše esuomō le na (1 Mos. 1). „Ñwei“ dši dšeñ
ní anaä le, heni ñwei bofoi, ñwei onukpai, Kerubim ke Sera-
fim ke nü le yo. Šikpoñ le dši dšeñ ní anaä le. — Ši ši-
kpoñ le „tšō oleñleño ke amamfö, ni duñ yo bu kwōñkwōñ le
hīe.“ Eñe atšeo ake Kaos, alo afua sakasaka ní ašōko le. Ši
„Nyoñmo Mumō le bu nui le ahīe“ ní eke ewala le awo mli,
ni gbī ekpa mli le dše neñ na esubañ ke efo le.

Klenklen dšeñbo gbī le no le „Nyoñmo ke ake: La aba!
ni la ba. Ehā blema la le ní yo bonibii fē mli le dše duñ afua

le mli ba ní ebatšo. — Gbĩ ní dši gbĩ enyo le no le efe ñwei atatu ní mää ši šinń ní gbła ñwei nui ke šikpoń nui le amlí ní wónää dā ye woyiteń ake ñwei ní anaä le. — Gbĩ ní dši gbĩ ete le no le Nyońmo gbła šikpoń ní efe kpotokpoto le mli ní etšō šikpoń gbĩń ke nšō; ni šikpoń gbĩń le eke, dfei ke bai ke tšei ñoliile ha he, ní ańō-le, koloi ke gbomei ní aboko le. — Gbĩ ní dši gbĩ edfe le no le efe hũlũ ke nyońtšere ke ñulamii; ni eńō la le, ni tšutšu le ele ši ye hefēhe le ebua na efata kanetšei alo, bōni wotšeo amē, ye Gā mli le, ñwei-labii alo ñulamii, le ahe. ni nakai ametšo ni amekpeo, ni ameke okadii, yinoi, gbĩ ke afi toq hāā wošikpoń le. — Gbĩ ní dši gbĩ enumo le no le eboi nibii ní hie kã le bō. Ebo nuiań loi le ke koyoń lofōdši le. — Gbĩ ní dši gbĩ ekpa le no le ebo koloi ní yo šikpoń gbĩń le no ni eke gbomo le gbe yi. — Ni agbene gbĩ ní dši gbĩ kpawo le no le Nyońmo dšo ehe ke-dše eniitšumo le mli, ni edšo gbĩ ní dši gbĩ kpawo le ni efele kronkron ehā gbomei.

„Ni Nyońmo kwe nibii fē ní efe le, ni na, ehĩ naakpa.“
Ni lebi ñulamii le fē tfem wo eno ni Nyońmo bii le fē nyā.
Nyońmo bō dšei, koni eńō dšie enumyam le kpo etšō.

§ 2. Gbomo le.

Gbomo le dši šikpoń le no bōnii le fē yitšo ke afofro. Ehewo ni nibii fē kwa yo. Nyońmo ñō šikpońsũ moń ešō egbomotšo le, ši ebo he modeń ni efele nakpenō fe koloi fē; ni eńō ledientše emumo le eko, ewo egũgōń, koni etšō susuma ni yoseo ehe. Esoro gbomo, esoro šikpoń no nibii krokomei ní abo le kwrā. Kwe esu ke ebań bōni edamo ši ekweo ñwei le, bōni ewieo ní eke no ñōo esusumo etšōo meikrokomei, kwe esusuma ni le ledientše ehe ni enyēo Nyońmo tete eleo ni esumo ni ena ehe miše! Hē, „Nyońmo bō gbomo ye ledientše esubań le no;“ Nyońmo ke eńā le eko wo eyitšōń, ní ele Nyońmo ye la le mli, nōfoń ko be etšui mli, ši emli tše ni eyi to ke Nyońmo suomo: hedšole ke miše yo etšui mli; Nyońmo bō le, koni ekagbo ni ewole šikpoń ke emlinii le fē no hewale, ni eke wiemo ke ehēńmeii tete ye ameno, bōbo noni efe bibio keke ñmeneme ne le.

Kleñkleñ gbomo le Nyoñmo tšele „Adam“, ešiši dši sūmo. Wowiemō leñ wotšeo le „gbomo“ ye, ni woñō-kaio ake agbene egboō. Asañ Nyoñmo šiile kome; ši moñ eñō moko ní tamole efata ehe, eke hefatalo ní sa ehīe le ehāle. Beni ehā wo ní tši ko nyō Adam nō le, eñō eñmawui le eko emā yō le. Etfake edša ake nū le abu eñā le ake ledientšē ehe fā ko, ni yō le hū abu ewu le ake moko ní efata ehe: ameyi enyo le afe gbomo kome, helo kome, tšui kome, susuma kome. Nyoñmo ke yō le ba nū le ñō, ni edšoame; ni nakai ni Nyoñmo dientšē eto gblāšihīle le. Eng dši tšutšu kleñkleñ gbedšianotō ye gbomei atēñ, ni edši šišifā ní weku le ke mañ le ke Kristo asafo le tete dšeo mli baā. Adam tšē eñā le ake „Hawa“ ešiši dši „hītekāloī anye“; etfakē ameyi enyo le dši gbomei adesai fē kleñkleñ foloī le.“

Amēšihīlehe le ye bokāgbe (ye Asiayiteñgbe le he ko) ye trom ní atšeo Eden ní Iehowa dientšē eto ehāame ní yo feo ke nyam le mli; ni walatšo le mā trom le teñ, ni ameyo hegbe ní ameye eno yibii le. Nyoñmo keame, ake amesa alo amehū trom le, etfakē edša ake gbomo tšuo nii; kēle neke niitšumo ne edšee nagbamo lo haomo ko, ši akono soññ. Ni amekē Nyoñmo yo ye dšale, hetšemo ke hedšole mli.

§ 3. Šigbemo le.

Nyoñmo ka gbomo heyeli toibō le, ši ewoame akpo, ake amekaye „ekpakpa ke efoñ lē tšo le nō yibii le eko.“ Neke tšo ne mā wala tšo le masei ye trom le teñ. Nyoñmo keame ake gbī nō ní ameaye eko le, bele gboimo ameagboi.

Si agbene le sane ko eba mumoi le adše leñ momo. Nwei bofo onukpa ko gbla ehe ši ke-dšē ebolo le he ni etše ehīe atūa. Neke mumo ní egbe si ne egbla mumoi pī ke-ba ešigbemo le mli; ni agbene etaoō ake egbe gbomo le hū ši. Etšō onufu ko nō etšō amēna, koni ametō Nyoñmo kitā le nō. Tšutšu le etšō amēna ní amēdše ñwane ni amēkahe Nyoñmo wiemo le ameye, eke: „Leleñ, ni Nyoñmo ke eng? — Ši dšee gboimo nyeagboi!“ No se le eke hewō tšō amēna, ake: „Gbī nō ni nyeaye eko le, nyeatamo Nyoñmo, ni nyeale ekpakpa ke efoñ!“ Ni yō le na ake tšo le hī hā yeli, ni eye akono,

etfakę ake-tšõo mo niilelo, ni etše eno yibii le eko, ni eye; ni ehā ewu le hū eko, ni eye ke-dše eden (1 Mos. 3, 1 ff.). Nakai afe ní eša ba; etfakę eša dši Nyońmo mla le notõmo. Ni eye gbomo dientše suomo nyẽmo le mli, ake enyẽ eša hū efe, etfakę Nyońmo bole odehe ni dšee nyõń.

Ši agbene amehedšole le ete: onufu le ešišiuame tūtu. Hě, ameje nii fe tšutšu le mon, etfakę dšee ekpakpa keke ameje agbene, ši ameje efoń hū. Ši kule sa ake ameke kōnimyeli, ní ameke aye efoń ke ehelakamo no le, ale nõfoń, ni dšee eša-femo dientše. Agbene le enyõmowõ nyie eša le se.

Amenõfońfemo le se le amehĩe gboi, amehao, ameše gbeye, ni amehe kpokpo ye Nyońmo, mo nanyo bo ní hāame miše ke hedšole tšutšu le, hĩe. Amemligbomo mli egblagbla ni efite; amedfeńmo ewo duń; ametšui eyi obõ ke mudšinii ase-dii srotói. Amegbomotšo hū he fitemo, helai ke gbele. Ni Nyontšo le ficame ke-dše Eden trom, ke-dše Paradeiso fefeo le mli ke-ya nã no ní elomo ye amehewo le. Šikpoń mū le fẽ fite ye gbomo šigbemo hewo; haomo ke nagbamo ke ehĩe laša keke eke-naã ebolo ye no agbene; nõfoń bote koloi amlı hū, ni ameteń nii pĩ ehĩt dońń; gbomo ke šikpoń no nibii fẽ nõõ ahū ke-yaši beyino ní etšõ sū, nõ mli ní ańõle ye le ekoń.

Nakai ni „eša ba dše neń, ni gbele hū ye eša le hewo, ni gbele tšõ ke-bote mei fẽ mli, edšake amefẽ amefe eša.“ Nyońmo subań ní wula gbomo fefeo tšutšu le hĩe kpātā. Paradeiso eladše. Mādši pĩ kaiõ lolo, ake tšutšu le yino fefeo yo, ši eho ete.

Ši kēle Nyońmo krońkroń ní dši dšalo nj ewoo ešafeloj anyõmo le, dši odomfoõ ke mońonalõ hū. Ešedše amemı ke nakpe šiwõ fefeo ko, ake „yõ le seši le adfa onufu le yitšo,“ no dši eeye Satan no kōnim, eešõ ehewale ye eden, ni eke noni eladše le fẽ aba ekoń. Ni nohewo le wolaã ye neke yõ ne sešibi le fomo gbĩdšurõ le no ake:

„Nmene ni Nyońmo gble šĩna

Ye Paradeiso he:

Ni Kerub damoõ dšemei dońń:

Adšo wo-Nyońmo le!“

§ 4. Adam sešibii srotói enyo le.

Kleńkleń gbomei le tšake ametšui ekoń ni amebote Nyontšo le nanyobo leń ekoń, tše etamoó tšutšu le. Ši dšee amebii fē tšake amehē, tše amefē tsem amehīe amefoloi asubāń, ešiši dši, amedši ešafeloi ke-dše amefomo he (1 Mos. 5, 3).

Amefo bihī ke biyei pī. Amekromobi dši Kain, ni moni dši enyo le dši Habel. Kain tšō okwafonyo, ši Habel tšō tokwelo. Bele hūmo ke koloialē dše šišidšē leń bēbe. Kēle no mli le anuo koloi afufo keke, ni awoó amehewodši; nu afua le se dāni ayeo amelo hū. (Kwe 1 Mos. 1, 28; 9, 3).

Agbene neke nyemimei enyo ne ke afole kē Iehowa. Ene ameke-tšō ake Iehowa amedāń ni ameke amehē hāale. Ekole Abel, beni egbe etobi le ešā le, nu he ye mumo le mli, ake Nyonmo tobi ní he tše atao ní ake-akpātā dše neń ke Nyonmo teń. — Iehowa na Abel afole le he tšui, edšake le dši dšalo; ši Kain nō le he tšui enaa; edšake edšaa ye Nyonmo hīe. Ene hewo le Kain mli fū ni — egbe enyemi le. Egbe gbomo; hē, egbe enyemi po! — Ni Iehowa keke ake: „Meni ofe ne? Onyemi le là le gbē mīdše sū mli mīblo ke mī-tšemi! Ni agbene alomoo: Šikpalō ke kobofō ootšō ye šikpoń le no!“

Neke fitemo mli ni gbomei egbe momo: neke awyerehō ni kleńkleń gbomei le tete na ye amebii ahe! — Ši Nyonmo ke binū kpakpa kroko toame Habel nādšiań, ni ametšele Set („nādšiantō“).

Set sešibii le gbomei kpakpai ni, edšake amekpete Iehowa he, ametaole amele ni amesōmole ahū. Ame le, ke Adam sešibii krokomei ní fata amehē le, atšeqame „Nyonmo bii.“ Ameblematšemei le dši (Adam, Set), Enoš, Kenan, Mahalaleel, Jared, Henok, Metušala, Lamek, Noa. Amewala se tše ahū, edšake aboame ní kule amekagboi. Adam ye afii 934; Jared 962, Metušala 969. Le le eke Adam ye afii 243, Noa tše Lamek afii 56 ye dšen lolo. Amegbagbaā amehē Nyonmo niitšumoi, Eden trom le nyam k. n., amefofo ye šigbemo le hewo, amemī šeo ye sešibi ní awo ši le he ni amekweole gbe, ni „ametše Iehowa gbei le.“

Ši Kain sešibii le edii Iehowa se, ni amēšele gbeye.

Amę le, ke mei fě ní tamoame le, atšeoame „Gbomei abii.“ Kěle amęle nā ke nibii srotoi ye dše neń nii agbefāń. Jubal fe sankū ke ble; Tubalkain dši kleńkleń sōlo; Jabal tšō koliatšę kple ko ní hī bui amlī. (Ni amęšę Kain tete to kleńkleń mań le).

Ši tšutšu le Nyońmo bii le ke gbomei abii le egblagbla amę mli, ni amęfutuu.

§. 5. Nu afua le.

Ši beni yi yaā wula ši ni gbomei ayi fa babao le, Nyońmo bii le ke gbomei abii le boī futumo; Nyońmo bii le kweo gbomei abiyei le ahefeo; ni amęweo mei fě ní amęsumōo; ni agbene le Nyońmo kwamo egbe efā kwrā. Amęheę Nyońmo no amęyee dońń: amęyeye nii, amęnunu daī, amęwyęwyę yei, bońi amęsumōo le. Nyońmo boame koko; ši amękplēē Emumo hīe le kāmō dońń. Nyońmo hāame tšuitšakemo hegbe ke dekā āhū; ši amęgbe he guo, ni amęniifō dšianiifemoi le bafe nine. Kęke ni ekpe mli eto, ake eplene nakai yinobii le ke-dšę šikpoń le no.

Noa kęke hīe ba nyam ye Iehowa hīe; edšake dšalo dšile, ni eke Nyońmo baā edšęń ye cyino ní fite le mli. Noa kpe adeka kpeteńkple ní atšeo Arke, ní tamo lele alo tšu ní sreo kpeteńkple dientšę, ye Nyońmo kitā le na. Eda kple dientšę: nidši 300 dši ekele, nidši 50 dši elemo ni nidši 30 dši ekwole. Eye nsodoi ete. Dšęmei eke šikpoń koloi srotoi fě ní ahere amęyi wala le, lofōdši, koloi ke wamonibii enyo enyo le ba, ke ņmā hū hā gbomei ke koloi; ni le ke eńā ke ebihī ete ke amęńāmei, susumai kpanyo le, bote mli, fě ye Nyońmo kitā le na.

Kęke le bu kwońkwoń le nubui le flefle ke-fie amęmli nui le, ni ņwei samfedši hū na gblegblei, ni Nyońmo ne dšetšeremo ke dšenamo gbī nyońmai edfe sońń. Ni gbomei ní yo kpo no ní sā le amęyo fefefe le dšodšo foi ke-te gōdši ano ni amękwokwo tšei ke nii; ši nu afua le banyie amęse, ni Nyońmo kodšomo baninaame kē. Nui le mīkwo ye šikpoń le no āhū ke-yaši beyino ní aha gōdši le fě ní yo ņwei šiši le ano: nidši 15 nui le kwo ke-teke gōdši groī fe fě ayiteań le. Kęke ni

helo fē ní yò šikpoñ gbīñ le nò le plene. Kodšomò ní yò gbeye dši no!

Mādsīmādsi fē le neke sane ne mli fiofio. Šikpoñ momo ní ale dšeenmò bēbe le ke šikpoñ hē ní ale etšeko, ní dši Amerika ke Australia le mli le amedše amenanakansowai le ana bēbe amegbagbaä nu afua ko ní ha šikpoñ mū le fē nò le he sane ko amēke, ake no mli gbomei adesaī fē eplene, ni mei fio keke yi wala ahere ye Nyoñmo hewale na, ní amētšōmò ñmene gbomei adesaī le ablema foloj le ekoñ. Noa ke ebii agbeii le keke amētšakeo: Helefoi le tšeo Noa ake: Deukalion; Kelti-meī le tšeole Dwiwan; Indiamei le tšeole Menu; Kinafoi le tšeole Fohi k. n. Ni asañ hū šikpoñ le dientše yeo neke nu afua ne he odase, ní ake naä na faññ, ake Ny oñmo wiemo le ye mli. Etfake šikpoñ le nò hefēhe anaä neke dšēñ momo ní ešiu ye nu mli le he okadii ye šū ke ñmlitša ke tei ke tesai le amlī, hefēhe anaä koloi ní ašiu le ke tšei ní afite le he nii ní efe le ke-baši ñmēñmēne.

Dšetšeremo ke dšenamo gbī 150 soññ nui le bua šikpoñ le nò. Keke le Nyoñmo kai Noa, ni ehā amemi. Arke adeka le ñme ehe ši ye Ararat goñ le ní yò Armenia šikpoñ le nò le nò. Neke goñ ne dši gōdši le atēñ goñ groññ dientše, edšake šikpoñ nò heni eyo le kwò fe nšò afe nādši 3000, ni goñ le dientše kwò ye dšemei afe nādši 16,000 lo nò. Emā ši ekoro tamo nšokpo ni eke gōdši krokomei tšaa nò. Fiofio gōdši krokomei ayiteañ le hū bapue; ni nui le mio ke-yaä ke-baä āhū ke-yaši beyino ní nibii boī kwē ekoñ, ni okpo ko ní Noa ñme he le ke mutšoba ko kū ese ke-ba eññ ekoñ. Beni šikpoñ le nò egbī kwrā le, Noa dšē adeka le mli edše kpo ye Nyoñmo kemò le na, ni ewekumei le ke koloi le fē enyo enyo le fata ehe ke dše kpo.

Ši agbene, kwe boni šikpoñ hīe etšake, kwe boni etšō eflo ke amamfō, ke oññ-to etšutšu nyam ke feo le he le! Kēle dšalo le ní ahere eyi wala ye nu mli le mā afolešālate ko ehā lehowa ni ešā šida afole ehāle. Ni lehowa hīe so afole le, ni edšo gbomei le ehē ekoñ, koni amēfofoi, ni ameyi afa, ni ameyimò šikpoñ le nò obōbō. Ni Nyoñmo sa ekeame ke ameseši ní baba ye amese le kpāñ hīenyam ke yibamò kpāñmò, ake gbītabo fē ní kā ši ke-yaä ne nu afua ko akaba mibafite šikpoñ le nò

doñ, ni eñõ ekwabuete fefe eto atatu le amlı ake kpañmo le he okadi.

Nu afua kple ne ba ye dşen afi nı dşı afi 1656 le mli.

II. Gbomei aweku hē le ke eşikpoñ le no gbe ke fāmo. (Dşb. se 1656—2000.)

§ 1. Noa bihı ke mādşı nı dşę amemli le. Gen. 10.

Agbene şikpoñ kpetenkle ne no le mei fio keke nı dşı susumai kpanyo le yo ekoñ. Amehı şı ye Ararat şışı nı dşı dşen mū le fe nı ahı mli le teñhe tuntu; etfakę ke odşę Afrika alo Meididşiaşikpoñ le nşoñgbe nagbehe le ke-tşo eten tuntu ke-başı Mizraim nagbehe, heni Afrika ke Asia lşaa no alo dşeo hūsūi ye, ye Suez şikpoñ legelege le no le, ke-yafon ye Asia ke-yaşı ebokā ke koyigbe nagbehe le nı dşı şikpoñ kele nı ke fe fe le no le, bele Ararat kā teñ. Nohewo le no dşı hegbe nı esa tūtu heni gbomei adesaı aweku le adşę ke-agbe ke-afā le.

Noa bihı ete le gbei dşı Şem, Ham ke Jafet; („Gbei,“ „Latşa“ ke „moni agbe afā“ le); anokwa wiemo le ke ye 1 Mos. 9, 19 ake: „Amemli mei le dşę ni amegbe ke-fā şikpoñ mū le fe no.“

Dşee mādşımādşı fe he ale ye krede moni dşı ame yimū-yimū blematşę le ye mei ete nı dşı Şem, Ham ke Jafet le teñ. Mādşı komei dşı futufutu gbomei hū, şı enę le anaā ni ayoseo kē, ake Şem mli le, mādşı le nı yo Asia nşoñgbe yiteñgbe le, nı dşı Aşur (fā ko), Kaldeamei (fā ko), Arammei (alo Siriamei), Arabiamei ke Israelbii le dşę.

Ham le, fe fio ni Afrikamei fe, Mizraimeı, Ludimeı (alo Libiameı), Nubiameı, Abesinia alo Etiopiameı ke meididşı fe dşę emli; şı Foinikiameı ke Kanaanmeı ke mei nı yo bokāgbe le afā le hū.

Nı Jafet le, Asia koyigbe mādşı le ke Indiameı nı yo Bokā-India le, Asia fio no bii le afā ko nı da, ke blofomeı nı dşı Helefoı, Romafoı, Keltimeı, Germanimeı lo Duskifoı, Slavimeı, Rusimeı k. n. dşę emli.

Ši sane ko ba Noa weku le mli ní tšāā nō lolo ye ameseši le mli ke-baši nmenē gbī ne nō. Noa teo weintrom ni ekase weinfemo. Ni ebaba mli, ake noni eleko dā le, eto gbī ko, ni ekā ebu le mli ni ehe kā. Ham bana etše le, ni eyake enyemime i ye kpo nō. Ši Šem ke Jafet le hīe so ametše le ni ametšō amehīe ni amēha eno, ši amekweele. Beni ametše hīe tšē le, elomō ebi gbekē Ham le binu gbekē Kanaan, ni edšo Šem ke Jafet ye gbale mumo le na eke:

„Alomō Kanaan!“

„Nyōdši anyoñ eetšō ehā enyemime i le!“

„Adšo Šem Nyōñmo Iehowa,“

„Ní Kanaan atšō enyōñ!“

„Nyōñmo adše gbē ahā Jafet,“

„Ní eehī Šem bui le amlī,“

„Ni Kanaan atšō enyōñ!“

Šem na dšomō titri le: gbomei amlī fā ní dše emli le faa tūtu ko moñ, ši mañ ní Nyōñmo eñō le dše emli, ni amē mli „yō le seši ní dši dšeñ mū le fē yiwalaherele le, dše ba. Jafet le, „Nyōñmo gbele efā „fe fē ye Noa dšomō le na; esešibii le fa fe fē; ni „ehīo Šem bui le amlī,“ esešibii le titri ake-babote Kristo asafo le mli. Kanaan lomō ní alomole ye Ham hewo le ba mli hū, boni yo gbeye ni wobana le, ni Ham sešibii krokomei hū ba ši fe fē, ni amenyemime i le yeoame nyōñ lolo. Ši be le aba ni eba agbene, beni Meididšiasikpoñ le nō ašīa enidši ahā Nyōñmo, ni le hū ebo toi. — Kēle tše-dšomō ke lomō le dši sane ko ní he dšra, ene wōnā fañ ye neke blematšeme i ete ní dši Noa bii le amlī!

§ 2. Babel mō kakadañ (Dšb. se 1760).

Noa weku le fere ni ameyi bafa oya ekoñ, dāni Noa ke ebii gboi tete le, tše agbene le gbomei awala se efo kuku ahū ke-yaši beyino ní etamo nmenē yinobii le anō. Noa eye afii 950, ebi Šem 600, enabi Šala 433; no nabi Peleg 239 keke, ni nakai gbomei awala be le hīe šiba ahū ke-baši beyino ní Mose la ake:

„Wofii amlī gbī le, afii nyōñmai kpawo ni,“

„Ni ke hewale na dšī, afii nyōñmai kpanyo.“

Gbomei lē hī si ye he kome etšē fio; tšē amētraa amēgoñ lē keke hewo. Amēfā ke-te yiteŋgbe tšutšu, ni beni amēba Eufate ke Tigri (alo Frate ke Hidekel) fai lē atēñ lē, amēnyie bokā-ninedšurōgbe ekoñ ni amēhī nā kplanā ní yo fai enyo ne teñ lē no. Atšēo neke šikpoñ ne ake: Šinehar, Padan Aram, Aram Naharaim alo Mesopotamia; alo Babilonia alo Kaldea hū. Biē ne amēfere ni amēyi fa ahū, ni šikpoñ lē ehī naakpa ehāame ni ebaā nii babao.

Agbene beni amēhe ši ye Sinehar lē afe afii 100 ye nu afua lē se, ni amēfē amēye he kome lolo lē, eba amēyišoñ ake amēato mañ kpetēnkple, ni amēamā mō hū ní yiteñ aše űwei. Ene amēfe ní kule amēwo amēhe gbe i ye amēsešibii lē amlī, ni asañ amēna kpebe ko, koni amēkagbe amēnfā tūtu. Ši ene amēke-tō Nyoñmo kitā (1 Mose 1, 28) lē no, ni amēhewō lē esaa ehīe; ni esa ena faññ ake bobo ní amēfī ye he kome lē, bobo ní amēhe ešai amlī awa dšī no, take boni űmēne-űmēne mādšī wudšī lē hū mli ni eša ke niifōdšianii fa titri ye lē. Nohewo lē, beni amēhīe do amēniitšumo lē he pe lē, Nyontšo Iehowa yi ši ni ebatōtō amēna ye dšēi, ní mokomoko nuu enanyo wiemo doññ, ni amēfō mā; ni ti amē ši, koni amēgbe amēfā šikpōdšī lē fē no.

Neke sane ne hewo ni awo mañ ní amēto lē Babel (Natōtōmo). Ni gbīi ete ne gbenyieloi komei te Babel alo Babilon (ní kā Eufate fa lē na lē) ni amēyana tšukoi komei ní tamō koi ní efe ke-dšē nakai mō kakadañ lē he pepēpe. Mō šiši ko ye dšēi ní kwō afe nādšī 200, ni elemo ke eke lē da ahū, ni ene no ana ntayai koi ní tamō mō kakadañ ní Nyoñmo wiemo lē wie he lē koi ní efe pe. Wobanu he ekoñ ye he kroko.

Agbene kleñkleñ wiemo ní mei fē wie ke-dšē Adam no ke-baši no be lē no lē eladše, ni wiemoi srotōi pī eba enādšiañ; enēmei fē mli lē kleñkleñnō lē noko fio lē; ši Hebriwiemo beñkele fe fē. Man fē mañ ke akutšo fē akutšo foō amēdientšē amēgbē wiemo, ni wiemoi srotōi lē ana lē dšēñ-mādšī srotōi gblagbla amēmli ye ke-baši űmēne gbī ne no.

Tšutšu lē gbomei fē ye Asia yiteŋgbe šikpoñ lē no; ši agbene lē amēhīe gbe ke fāmo ahū ni amēte hefēhe ní boni amēyi fa ke-yaā no lē, amēyimō Asia obō ni amēho Ablo-tširi (Europa) ke Meididšiašikpoñ (Afrika) lē ní ke Asia

tšratšra no le no. Ni ke amehe ši ye heko ni ameyi fa tšō le, ble akutšei komei sa gblagblaä amehe ši, ni ameyaa he kroko ekoñ.

Agbene, beni ameḷe ši ähū le, amesu ke bañ ke amehewolo tete tšake ye amehlehei ke niitšumoi ke niyenii ke adebo ke dšenba srotoi srotoi ana, ni ametamoō amehe doññ. Latša di-ame, feī yeame; meikomei woō atadei, meikomei buō mamai, meikomei boī yayaiyiemō tete; meikomei yeō kōñ loi alo lo-fōdši, meikomei yeō nšōñlo ke fañlo, meikomei yeō šikpoñnii-banii titri k. n. ähū ke-baši beyiñō ní gbomei etšōmō srotoi srotoi tamō ñmene, ni mei ní hee Nyoñmo wiemō le yee le keō ake dšee nū kome mli ke yō kome mli wofē wōdše. Ši Nyoñmo wiemō le tšōwo, ake la kome yō womli, ni wofē nyemime dšiwō kē, ni woje tše kome keke.

§ 3. No be leñ gbomei adšenba ke niitšumō.

(Dšb. se 1760—2000.)

Boni gbomei ašihemohei le etšake le, nakai amedšen fe tšakeo agbene.

Mei komei ya he ši ye gōdši aten, meikomei ye kō mli, meikomei sumō ñā kplana titri, meikomei fa na lo nšō na k. n.

Gōdšiateñ-ke kō mli gbomei kase mile ke gbobimō titri ní ameñō-le amehe. Ši bele dšee koloi ní ayeo keke le ni ameke-kpe, ši koloi awuiyeloī, dšatai, kōtšei, mlañtšii k. n. hū; ni agbene dša amebu amehe ni amefāfā amehe ye enemei aden, ke amefeame noko le; ni fiofio eñō amena ni ametšōmō ekāloī; ši amehie bado hū ni ameye amenyemime le ano. (Kwemō 1 Mos. 10, 8—12.)

Nšona-ke fana-bii le naā nibii ní Nyoñmo bo ye nu mli ní amefe dšei ni ameša amesōmō gbomei hū le. Menemei kase nuñlo gbē ke yaī ke kpodši ke nii; ni ameyeo; ni ameša ameka lelekpē ke nu hie yā ke nšō no niitšumō ke nyiemō hū. Amehie edoō tamō tšutšubii le, ši kēle nu hie kwemō ñō amena fe ñwei hie tete.

Meikrokomei leō štakoloi titri tamō Habel. Ši ke beni ametoī ke tšinai ke yomai ke tedšii ke okpoñoi yi bafa tšō ni amena lehe doññ le, amekase labal (1 Mos. 4, 20) ni amemāā tšui doññ ši amēšio bui, ni amekpaā šikpoñ mū le fe

no. Neke gbomei lē atšeo ake Nomademei. Amenuo fufo titri ni ameyeo fufo ní efí ke kesui ke butru ke amekoloi lē. Amēdšēba be tšakemo tūtu, ni amesu ke bān hīo ši nakai noñ ke nmenē. Kēlē amekase niile ko, titri lē ame le nwei ke hulu ke nyoñšere ke nūlamii lē ahe nii, ni emēhīe kpa Nyoñmo no mra, boni wobana ke fe se lē.

Meikrokomei, mei ní hīo naī ke dšoi kpakpai amlí titri lē, kāa šikpoñ hūmo ní dšē šišidšē lē he. Amēhūo šikpoñ ni amēdūo nūmā ke akoko ke nii ní šikpoñ lē dientšē baa ye heko-heko lē, ni amēke šikpoñ dientšē ní dši wofē wonye lē lēo amēhe. Amē lē amēyaa šoññ ni amēhīo he kome hewo lē amētotoo mādši ke akrowai.

Heni mei babao bua amēhe na ye, ye mādši amlí lē hū, mei pī ši hūmo amēhā nāno-ke kose-ke akrowai amlí-bii lē, ni amekase nāi ke niitšumoi ke niile srotói ní hīa gbomo alo enō ena ni efeole feo. Amēhū amekase Tubalkain ke Jubal (1 Mose 4, 21 — 23). Nakai sōloi ke tšogboloi, gbogbotfaloi, gbēšōloi, wolokpōloi ke mamaloloi ke niikpēloi teteo ši; akaseo lalafō ke sañkutfa ke blekpāmo ke dšō, tēñmo ke tekomo ke feonibii srotói; ni gbomei aniile ke niikasemo fere ye mādši amlí titri.

Dšrayeli hū dšē šišidšē leñ bēbe. Tšutšu lē aňo nibii atšakeo nibii keke. Nō ní fa tšō ye he ko lē ake noko ní fa tšō ye hekroko tšakeo; noni he esō ye heko lē ataoo ye hekroko. Gbomei awuiyeloi ke odšotfaloi ke koloi awuiyeloi ahewo hū ni dšrayeloi pī boī asafobo ní amēfāfāa gbē ye asafomli. Nakai dšrayeloi asafolē lē atšeo no Karawan. Dšrayeloi ohai abo fimofimoo amēdšranii ke-woo amēyomai ní le nyiemō titri ni ame le dšraa lē aňo, ni amēke-tšōo naī kplanāi ke šia-naī kpatāi lē aňo ke-yaā šoññ. Ene dši šikpoñ no dšrayeli, ni ene akase tšutšu. Ši mra mli fana-ke nšona-bii lē boī leleñdšrayeli, alo nšono-dšrayeli hū, ni amēnyieo fa hīe alo nšo hīe ye nšo na ke-yaā šoññ hū. Dšrayeli lē gbomei ke mādši srotói nō-leo amēhe ni amēkwēkwēo mañse nibii ni amēkasekaseo hū.

Tšutšu lē aňo nibii atšakeo nibii keke moñ; ši mra mli hū ni gbomei kase šika ke dfetei ke akoble k. n. asō ke fiemo ni aboī šika sō ke fiemo afe dalei ke kukudši bibii. Tšutšu lē

añmeo fē ye nseni mli, ši beni fe se le akadio šika hū. Ekole ke ena šio tšina, atēño tšina ye no, lo ke to keke le, atēño to ye no; ši fe se le, beni ale na pepere le atēño mañtše le yitšo ye no, ni beni ale ñmā le añañ no boni ena šio ehā le.

Ke-baši bene le wowie gbomei adše neñ niitšumoi ke nibii ahe keke, ši te amemumo, amesusuma wala ke dšenba yo teñ? Te ame-Nyoñmo dšamoñ? Agbene amefii ye hekome doñ, ame le ši babao moñ; ši kele ame-Nyoñmo dšamo ke mumoñ-dšenba le eferee. Amehie kpa Nyoñmo edšurōfemo ke egbeyewo ke kodšomo fē no. Eša moñ baye no ekoñ ye šikpoñ le no, ni ameboi bulufemo ke yakanii ke hiegbedšianii sroti asedi.

Beni ameto Babel le, amewiemo dši ekome, ni ame le anokwa Nyoñmo kome le hū lolo. Ši noni amewoo ehie nyam ni amedaale ši (Rom. 1, 21 k. n.) ni ameboo egbe le toi hewo le ametšuiñ ke ameyiñ wo duñ, ni beni amebu amehie ake niilelo le, ametšomo koloi ke kwašiai, ni ametšake Nyoñmo ni fitee le anumnyam le ametšo wodši; ametšomo woñdšalo, woñdšamo bo ade ye dše neñ. Hewo ke toigbele noñ ni amekedše mo kakadañ le šiši le, no noñ amekewo-oi woñdšamo, ni Nyoñmo tōtō amena ni egbeame efā, ni ehā dšen mañ fē dšenmañ nyie amedientše amegbei le ano.

Gbomo fē gbomo le, ake Nyoñmo ye, ena ye eniitšumoi ke egbe ni yo etšui mli le aml. Agbene ke eši anokwa Nyoñmo le, efeo yaka-woñ ehā ehe ni edšaale.

Kleñkleñ le beni gbomei hie kpa Nyoñmo ni anaa le no le, amekwe ñwei ni ameñō no amefe amenyoñmo. Nweidšamo dši no, boni wona ye bie ne ke ñmene. Beni amehie kpa no, ake Nyoñmo ye ñwei moñ, ši anaale, ni ameñō ñwei ni anaa le amefe amenyoñmo ye enādšian le, amehie kpa no hū, ake Nyoñmo le, mokome dšile, ni ameboi hūlū ke nyontšere ke ñulamii adšamo. No se le amekwe šikpoñ ni amena, ake woke šikpoñ le wohe ni ameboi šikpoñ dšamo. No se le nšo ke fai, gōdši ke dšoi, la ke nu, koyo ke srawa, koloi tete ke tsei ke tei ke nibii ni abo le fē tšomo amenyoñmei lo wodši moñ ye bolo kome le nādšian.

Meikomei le ake anaa Nyoñmo, ake mumo ni nyēo nofēno efeo ni yo hefēhe hū dšile moñ, ši amena hū, ake eša ke nibii

fōd̄ši ke gbele ye d̄señ; ni ameh̄te kpāa Nyoñmo kpāka le no moñ, ši amena, ake mumo foñ ko ní ke efoñ ba d̄señ le hū ye, ni amesusu ake Nyoñmo nyēñ eno eye lo no, ni amēd̄ša abonsam ye Nyoñmo masei!

T̄sut̄šu le amele moñ ake Nyoñmo le mumoñ, ni ekole amēd̄šaā nibii komei ake ehe okadii ke kpod̄šiemoi keke; ši fiofio le ameh̄te d̄se ledient̄še eno, ni ameto okadii le keke ye enāđšiañ kwra.

No se le amēñō gbomei wud̄ši ní egboi le hū amefe amenyōñmei, ni amefe ameh̄e amagaī. Asañ amenyōñmei kromei hū ní amebuō ye ñwei ke šikpoñ no ke šikpoñ šiši le ahe amagaī amefe, ni beni yi ya wula ši le, neke amagaī dient̄še t̄šōmo amenyōñmei, ni amēd̄šaā amēdient̄še ameyiñ susumoi ke amēdient̄še amēdeñ niit̄sumoi!

Amenyōñmod̄šamo d̄ši afolešā, solemo, lala, d̄šoi ke šifōi k. n. Amele ake amek̄e ameh̄e eša ke not̄ōmoi le sa fobu, lomo ke gbele hewo le amegbeo kpatamo afolei ni amefio amelá ši ke-d̄še tetēte, etfak̄e amenu he, ake ke afiee lá ši le aũ-⁴faa le (Kw. 1 Mos. 4, 3—5; Hebr. 9, 22 k. n.). Afolešā šišid̄še le d̄še Nyoñmo dient̄še t̄šōmo na (1 Mos. 3, 21).

Ši noni yakanyōñmei ni amēñō neke d̄šamo ne amēd̄ša hewo le, eh̄i hāa amēd̄señba samo, t̄še amēšeoame gbeye ni ekole neke gbeyešemo t̄šō amena ye ešai komei agbefāñ. Ši gbītabo ní amesuso amenyōñmei le boni amēdient̄še ameyo le ni d̄see nyoñmei, kpākpāi keke, ši nyoñmei fōd̄ši hū ní naā eša he miše amēd̄šaā hewo le amenyōñmod̄šamo dient̄še t̄šō eša, ni amek̄e-mi eša kwra, „ameyim̄o obōbō ke kōdōñfemo, adfamañbo, efoñfemo, hīekō, niifōđšianii; nye, awuiyeli k. n. (Rom. 1, 29 k. n.).

Ebeñ ake t̄sut̄šu gbomei le feo tamō koloī ke hīedo, kwāšianii, kolo-ke bulu-femo, ni boni ameh̄t̄o ši ameh̄ā le, amesa ni amele nii fiofio; ši moñ noni t̄sut̄šu le ni aboame ní ameh̄e t̄še hewo le, ameh̄e wa, ameh̄te ye nyam ni amele Nyoñmo ke amēdient̄še ke d̄señ d̄šogba; fe se le beni amegbe ši le, ameh̄te fiofio šiba ahū, t̄še ameteñ meikomei kaseo nii, ni amefereō ye d̄še neñ nibii agbefāñ; amenyōñmod̄šamo ke amēd̄señba le fiteo, beni fe nì ñmen̄e d̄señmāđši ní lee noko t̄tu ko doññ le d̄še mād̄ši ní t̄sut̄šu le amele nii le aml̄i ne.

§ 4. Kleńkleń šikpoń le no mǎđši ke mańtšeyelii.

Ši beľe namo ye kleńkleń gbomei ano mańtše, namo kodšoame ke nii? — Boni neke sane ne ba ne:

Šiatše fě šiatše dši ewebii le awu lo tše ni leoame ni ekweoame, hewo le le noni dši ameyitšo ní yeo ameno hũ, lo ameweku-lo dšakutše. Agbene le no be le mli le gbomei tšeo ahũ ye dše neń ni amefoö babao, beni fe ní mo weku, ñã ke bii ke nabii ke nanakansowai k. n. bafa babao dši no. Agbene nakai wekutše ko bihĩ wyewyewo yei ni amefoö bii ni amedientše ametsõmoö wekutšemei lo šiatšemei moń; ši kēle ameke amenyemime i ke amewekumei fě ye amefě ametše šiši lolo, ni etsõ amekutšotše, ni ekole emei sońń fa babao dien-tše ni ametšõ mań ko, ni le dši amemańtše.

Asań hũ ekole akušei ke wekumei komei hĩ he kome ni ameto mań kple ní amenukpai le ñõ ameteń mokome ní gbo fe fě lo ele nii lo eye hewale ke mei ke nii fe fě le amewo ameno mańtše. Tšutšu mańtšemei ne draa tutu ko tamõ fe se meikomei le, ši moń ametamo bie mańtšemei ní yeo mań wulu kome keke ke ehe akrowai anõ le.

Sane kroko hũ tamõ bie dšen tšutšu le: amenako amewo mlai ní ańmã ye wodši amlı, ši moń šiatšemei, onukpai, aku-tšeiatsšemei lo mańtšemei toõ nii gbędšiano lo amekodšoõ boni sa amehĩe, ni fiofio le atoo noni sa lo noni dši gbenagbena ni ańõ-buo abe ní onukpai le ní ametsõo amebii ahũ ke-yaši beyino ní ańõ-woõ mlai. Ši titri le Nyońmo mla le ańmã ye mofěmo tšuiń; ni esa etši mlai komei atã etsõ gbomei ke-dše tetēte, take edšamo he mlai, egbĩ he mla, yõwyewo ke wekunoyeli, toibõ, gbomo wala, nii ke niitšumõ ke šihile he mlai le ní wonã ye Nyońmo wiemo kleńkleń wolo le tete mli.

Asań take boni šiatše fě šiatše yeo ešťa no le, nakai noni kē efe esofo, beni fe ní tšutšu le mańtšeyeli ke osofoyeli ekome dši no. Fe se le adša mli, ni osofoi le tšõmo osofoi asafo ní ñã ke niile titri ye amedeń.

Ši dšee dādã ní mǎđši ke mańtšeyelii babo ade gbędšiano neke, boni tšo kple kwẽo ke-dšeõ wu bibio mli ni edaa le; ši gbĩ komei le hewaloj ke ekaloj yeo mei anõ ye hewale lo ta

na; ni kleńkleń mańtšeyeli le ní wole ke-dše Nyońmo wiemo le mli le eba dše neń neke; no dši

Blema-Babel nō le.

Nyońmo wiemo ke ye 1 Mos. 10, 8 k. n. leń, ake Ham bi Kuš bi Nimrod le fe gbobilō agbo ye šikpoń le no. Kolo awuiyeloj ke agboi le agbobimo eke na hewale ni efe ekā; ni agbene eka gbomei ekwe, ni ewo ehe no etšō ame nyontšo hū (Egbei šiši dši: „Wotše atuā!“

Babel mań ní wole momo le, ní yo Šinehar šikpoń le no le, dši emañtšeyeli šišidšē le: Ereka, Akad ke Kalene ní yo nakai šikpoń le noń no le fata he. Nakai ato Blema-Babel mańtšeyeli le šiši afe afi 1790 ye dšeńbo le se.

Blema sanegbalōj ke saneńmāloj kewo, ake le, Nimrod le, esa Babel mō kakadań le egbe na. Ešišikpo le kele dši nādši 2500, elemo nakai noń, ekwole nādši 200: ene no mō kakadań le mā: ekwole dši nādši 600 ekoń, ni ehē nsodoi kpanyo, ní nofēno yaā se ye ešišinō le no. Gbe bolele logoligilogoligi ke-kwo, ní mańoi ní mei atra ši adšo amehe ye no le māmō gbe le toi. Mō le yiteń ni solemotšu le mā ní ato krońkroń ahā Bel (alo Baal-Nyontšo) ní dši hūlū-nyońmo le. Okplō ke ablogwa māmō solemotšu leń, ši amagā ko be dšei. Neke mō ne koi le dšemei bii le tše „Birs-Nimrud“, ešišidši Nimrod mō le ke ūmeńe.

Blema-Ašur.

Mańtšeyeli kroko hū badše šiši ye no be leń. Nyońmo wiemo ke ye 1 Mos. 10, 11. 12 leń ake „neke Šinehar šikpoń ne noń no ní edše eyiń ete Ašur ni eyato Niniwe mań, ke eblōhūi le ke mō ke gboklefoi atšu ye Niniwe ke mō le teń: mań kpeteńkple dši no. Ašur le dši nu ko ní dše Šem weku le mli gbei, ni le egbei le ańdwo dšemei šikpoń le fē. Ši efeo ake Nimrod he awie ni eye no hū no ni eto neke Niniwe ní kā Babel bokāgbe ye Hidekel alo Tigri fā le na le. Mańtšeyeli le ní adše šiši ye dšemei le afe afi 1830 ye dšeńbo le se le atše Blema-Ašur alo Asiria mańtšeyeli le. Ekole Babel kodšomō ní Nyońmo kodšole, bōni wokane ye 1 Mos. 11, 1—9 le mil le hewo ni Nimrod dše dšei ete eyato Niniwe.

Dšeń blema sǎdšiagbaloi ǵe keǵowǵo ake afe afii 2000 ye dšeńbo ǵe se lo Kristo fomo ǵe hie ǵe nū ko ní atšeole Nin o ǵe eto Niniwe, ni eye dšemei šikpoń pī noǵ; ši Nimrod dientše dši no dšio, mokroko ní ba ye ese ǵe ni esa Niniwe ni ewulale keke ǵe dši no dšio wolee. Nino gbei ǵe ańǵ-wo mań ǵe ake Niniwe.

Akeǵo ake eye nǎ ekǎlo ke tawulo ko ní atšeole Semi-rami; ǵe ǵe ekele fá kete ta ni ewuo ye masei. Gbiko ǵe ekpale fai naakpa, ake ehǎle mańtšeyeli hegbe kwrǎ gbī enumo keke, koni ena ele boni eyo hǎ. Ekplē. Ši ekleńkleń niitšumo beni hewale se eden ǵe dši ake egbe ledientše ewu ǵe. No se ǵe eye mańtše, ewoo nū atale ni etaǎ okpońo no dǎ, afe afii 40; ni ewuo ta eńǵ-ye šikpoń ǵe no ye bokǎgbe ke-yafie India ke ninedšuro gbe ke-yafie Aitiopia alo Meididši ašikpoń ǵe no tǵń. Ši esa eboǵo modeń ni etšuo nii babao ehǎǎ ešikpoń ǵe, etoo mǎdši fefeoi, edšeǵo fili-gbedšegbei ni etšǎǎ nudšoi ní ledši nyieǵo no ni ańǵ-hǎǎ šikpoń ǵe nu ke nii. Sǎdši srotói po agbaǎ ye ehe: akeǵo ake eye tromi fefeoi komei ní tšotšro ši ye koyo mli, ke nibii krokomei; ši ke wokweǵo Ablotširc dade-gbedšegbei, lasufilii ke-ledši, srawa-šenǵo alo Telegrafo ke nii ǵe, nomei be nakpe tūtu ko dońń. Beni yi yawula ši ǵe, eńǵ emañtšeyeli ǵe ewo ebi Ninya deń, mo mli ní mańtšemei aseši ní se tše ǎhū dše ǵe.

Neke Blema-Babel ke Blema-Ašur mańtšeyelii ne dši kleńkleń dšeń-mañtšeyelii ní wole ǵe.

Ši ke obi ake mē mǎdši amli ni wǵna wole neke blema sǎdši ǵe ke-dše ǵe, heto ǵe dši: Israel (ye Nyońmo wiemo ǵe mli titri), Mizraim, Aribii ǵe, Foinikia bii ǵe ke Helemei ǵe.

III. Israel, mań ní Nyońmo nǵ ǵe.

Šem ní na šiwo wulu ǵe ye Noa bii ǵe ateń ǵe sešibii ǵe amli ni Nyońmo hala mań ko ye ke-dše dšeńmǎdšimǎdši fē ní yo šikpoń ǵe no ǵe amli, koni esa Mesia alo Kristo nǵ baba ǵe mańtšeyeli ǵe ye amemli. Ǵe ǵe ebatšǵo dšeń mū ǵe fē yiwalaherelo ní asa adesaĩ ǵe ato gbedšianǵo

ekoñ. Ni neke mañ ní Nyoñmo hala ne dši Israel mañ le.

§ 1. Blematšemei Abraham, Isaak ke Iakob le.

(Kristo hñe 2000—1753.) Kwemo Gen. 12—50.

Neke mañ ne dše Abraham, Tara bi le, seši le mli. Enanakansowa ko atšeo Heber (moni edše se le eba le), ní nohewo le atšeo Israel bii ye dšenmādši le ateñ ake Hebrifoi hū.

Ke akwe be ke yino le, bele Abraham ye dšeñbo le ke Kristo teñ tuntu: ehī dšeñ afe afi 2000 ye dšeñbo le se lo Kristo hñe. Ke-dše be ne no le wobakane afi le da ye Kristo hñegbe le.

Beni Abraham ba dšeñ le, efe fio keke ni dšeñ mū le fē tfem agbe woñdšamo mli momo. Abraham sōmo anokwa Nyoñmo le lolo ke le kome keke. Keke le Nyoñmo dšie ehe kpo etšōle ekoro, ni eke Emumo le mō ehemo ke yeli nine-dšurō le mli. Le esane le ke ebi Isaak ke enabi Iakob ní dši Israel moñ blema-alo kleñkleñ-tšemei le asane le mli ni woyoseo Nyoñmo hñekalo le moni kweo ameno dā, moni keame ye ní amenale ni amenu ehe, ni chieo amenine mli ewaame le ye: ni asañ hū wonaā gbomo hemo ke yeli le boni eyo hāā, boni eboq Nyoñmo toi, boni edañole, boni enyieo ese, ni tše ena baā ši gbīi komei le, kēle enaāle ekoñ ni edaā ahū ke-yaši beyino ní ehio pe le ye. Wonaā enemei hū ye amesešii le amlī; ši kēle neke blematšemei le etoame fē okadi ní amenyie se.

Abraham, koloiakwelo alumo ko, yo Haran ye Padan Aram, lo Mesopotamia (Babilonia). Ni Iehowa keke ake: „Dše ošikpoñ ke odšaku ke otše we le ñō, ni oya šikpoñ ní matsōo le no. Ni matsōo mañ kpeteñkple, ni madšoo, ni omli aadšō šikpoñ le no akutšei fē ye!“ Neke wemoi ne ní awo dšeñ mū le fē kpōlo le ši ye mli le, añōkadi Abraham, ake neke šiwo ne hñelo dšile. Afe ene afi 1946 ye Kristo hñe.

Ni hemo ke yeli ní eke-he e-Nyoñmo no eye ne eke-dše kpo, ni eñā Sara, ke Lot, enyemibi le, fata ehe. Enyie ahū ke-te yiteñgbe ke-yaši beynoi ní eše Kanaan šikpoñ le no ye

Nyońmo gbetšõmo na le. Ši beni ebote Kanaan šikpoń fefeo ke egõdši ke lehei kpakpai le mli le, keke le Iehowa dšie ehe kpo tšõle ni eke: „Bo ke oseši le mańõ neke šikpoń ne mahã!“

Hefēhe ní enaä gbe ke lehe hã ekoloi le ye le, eši ebū le ye, ye šikpoń le no bii le atēń. Etšomloo dā ke-yaä, ni gbī ko le, beni hõmo ba šikpoń le no le, ete Mizraim tõń, ši kēle dšemei etšee ye, ši ekū ese ke-ba šiwo šikpoń le no ekoń. Hefēhe ní etšeo fio ye le, dšemei emāmoo afolešālatei ehāā Iehowa ni ešie Iehowa gbej le ye, koni dšemeibii le hū ana anokwa Nyońmo nõgbe le ekoń; hewo le amebuole hū ake Nyońmo lumo ke gbalõ.

Kwe boni etšõ ehemo ke yeli le ye suomo ke edšurõfemo mli! Le ke Lot koloi kutui wudši le naa gbe ye šikpoń le no ni bēi. baä dā ye amekoloikweloj le atēń hewo le Abraham ke enyemibi le ake: „Ofai ne, kahã bē mība woteń, ši nyemi-meĩ dšiwõ: ani dšee šikpoń mū le fē kã ohīe ne? Ofai ne, tši ohe ke-dše mimasej: kedši oko abekugbe le, mako ninedšurõ gbe: ni ke oko ninedšurõgbe le, mako abekugbe!“

Lot ko Iordan niań fefeo heni nu pī yo le, ni ehī ši ye Sodom. Ši anaä ye bię ne hū, ake dše neń senamo le edšee noni hī fe fē. Neke mā leń bii le ehī, ni amehao esusuma. Ši dšee no keke. Ši ta hū ba: Sodom ke dšemei niań mańtšemei le etše Kedor Laomer, Elam mańtše hewalo ko, hīe atūa; ni mone ke emañtšemei hefatalõj le ba ni ameke Sodom mańtše le bawu, ni ameye enõ. Keke ni amelolo gbomei ke nibii fē ye Sodom, ke Lot hū ke enii le, ni ameyiń amete.

Beni Abraham nu enę le, eke etšũdši 318 le fā ta, ni eńõ Amorifoi komei ní kele ekpāń le efata ehe, ni etiu henyeloj le ni eyatuaame nyõń, ni eke e-Nyońmo le hewale gbeame, ni eke nomi ke hanii fē, ke Lot hū ke nofēno ni eyo le ba ekoń. Sodom mańtše le kele ake: „Oke gbomei le ahāmi ekoń, ši nibii le bodientše ońõ!“ — Ši Abraham hee kpā lo tšakpo tete ye edeń.

No mli beni eku ese ke-dše ta le mli le, nū sroto ko kele bakpe: atšole Melkizedek, Šalem mańtše le: ešiši dšĩ „dšale ke hedšole mańtše le.“ Anokwa Nyońmo, Nweinyo le! osofo dšile hū. Le le eke abolo ke wein hīe edē ebahā Abraham, ni edšole. Abraham wole naakpa, ni ehāle enibii amlĩ

mlidša nyoñma; ši Mumo le tšöle ako oka di hã ledientše esešibi kple, moni aye mañtše ke osofo ní eefe dšale ke he-dšole mañtše chã dšeh mü le fẽ le dšile.

Ši te afe teñ ní neke šiwo ne aba mli? Abraham ke eñã le egbo, ni efoo bii chããle. Ene wo ehemo ke yeli le duñ, ni etšui ye ake ni ebe bii ní ebagbo le. Keke le Nyoñmo hã edše kpo, ni ekele ake: Kwe úwei ni okane ñulamii! ònyê, lo? Bõni osešibii le ayi afa dši no!“ No ni nũ le wo ehe no ekoñ „ni ehe Iehowa no eye, ni Iehowa bu ene dšale ehã-le.“ Keke ni Nyoñmo keke kpãñ, ni ewole nũ fẽ nũ ketiafõ le he kitã eto kpãñmo le he okadi.

Iehowa sa dšie ehe kpo tšöle gbĩ ko be ni eta ebũ le nagbe le ye Mamre tšei kplei le ašiši le. Ni na, hĩ ete miba eñõ. Ete ši ekeame yakpe ni ekpaame fai ake ameto eñõ, ni amedšo amehe fio ye etšei le ašiši, dãni amehõ-fie no. Wõna ake blema le afe o gbo fefeo ye mei ní dši gbomei akpai le añõ. Ehe fe oya, ni esa niyenii, kakai, fufõ ke tšinabilo, ehã-ame. Ši gboi ete le dši Iehowa ke ehweii bofoi enyo. Ni eke Abraham ake: „Wose afi beni maba ekoñ le, Sara ena binũ.“ Ni esa ewole ši ekoñ ake dšehmãdšimãdši le fẽ adšo amehe ye emli.

Ši añõ hegbeyewõ afata neke hedšöle sanekpakpa ne he hũ: Iehowa dšie kpo etšöle, ake eekpãtã Sodom ke Gomora hĩe ye amehe ešai wudši ní tši le ahewo. Ene hewo Abraham musuñ tšöle, ni eñõ-fõ eno ake ekpa fai ehã neke mãdši fõdši ne, ake kedši dšaloj 50 alo 40 alo 10 tete ye mli le, Iehowa aba ameyi: Iehowa kplõ: ši nyoñma le tete be mli.

Ñweibofoi enyo le te Sodom, ni ameyadšie Lot ke ewebii le ye mã leñ. Mei ní fe le fẽ pleue ye Nyoñmo mlifũ kodšomo le mli. Ši Iehowa ne la ke swoo efie ameno, ni mãdši edfe: Sodom ke Gomora ke Adama ke Zeboim, ke dšemei niiañ fẽ ní dši Sidim dšo le šã tfem. Afe ene ye Kr. h. afii 1922. Dšemei šikpoñ le ba ši, ni nui fele ke-yimo dšei ní kpakpo kpeteñkple ba dšei ní yo ke ñmenę ní atšeo ake Ñõ-nšõ, etfakę ñõ ke amãte soññ ye dšei; ni atšeo le Nšõ gbonyo hũ, etfakę dšemei niiañ fẽ etšõ šikpoñ gbonyo.

Iehowa he feo gbeye hãã mei ní gbeo ehe guo; ši etšũ-dši le, edroame ni emli hõ ehããame. Le ní nokonoko waa

hããle le esra Sara beni eye afii 90 le, ni enõ ho, ni efo binu ehã Abraham, beni eye afii oha le, ni etšele Isaak.

Ši beni Isaak da fio, ni enye nyã ehe ni etše na ehe miše le, Nyoñmo ka etšulo ke kã ní wa ahũ; ši kële Abraham ye no. Nyoñmo fãle, ake enõ ebi ní esumo le ešã afole ehãle ye Moriya goñ le no. Abraham bo toi, etfakę ehe eye, ake Nyoñmo anyẽ ebi le ši ate ke-dše gboghĩ aten tete. (Hebr. 11, 19). Hewo le ete ši lebi mañkpa, ni efĩ etedši no nii, ni enõ etšũdši le aten mei enyo ke ebi Isaak, ke lai tete hã afoleşã, ni eyiñ ete heni Nyoñmo etšole le. Gbĩ ní dši gbĩ ete le ena dšei ye šonñ, ni eši etšũdši ke tedši le ye se, ni enõ lai le etfa ebi Isaak koñ, ni ledientše ehĩe kakla ke la ye edẽ, ni ameyi enyo le fẽ ameyiñ amete. Keke ni Isaak ke: „Mitše! na la ke lai: ši nęgbę tobi le yo hã afoleşã le?“ Ebrahim here no ake: „Mibi!“ — Nyoñmo atao to ahã ehe ní ake šã afole le!“ Ni beni amęba dšei le, Abraham mã afoleşãlate, ni enõ lai le eto gbedšiano, ni efĩ ebi Isaak ni enõle enmẽ lai le ano. Keke ni ešĩa enine ni eko kakla, koni egbe ebi le. Ši Iehowa gbẽ dše nwei tšele ake: „Abraham! Abraham!“ Ehere no ake: „Nami!“ Iehowa ke: „Oke onine akanme gbeke le no, ni kafele noko, ši agbene mina, ake ošeo Nyoñmo gbeye, ni obaa bodientše obi le yi ye mi hewo!“ Keke ni Nyoñmo sa wole ši kpetenkle le ekoñ ni ekã kitã efata he. Ši wo le, eke enę kaiwo ake le le efe noko kple fe Abraham, ni „ebaa ledientše ebi ní esumole ke-dše nano le yi, ši moñ enõle ehã gbele ye wo ní dši ešafeloi le hewo.“

Agbene beni Sara, mañnye le, egbo, ni Abraham efule ye Makpela bu le ní ehe ye Heibii le aden le mli, edšake le le enako šikpoñ nanemãhe ko ní dši ledientše enõ, ye Kanaan šikpoñ le no, tše Nyoñmo wole fẽ ši le, bele agbene edfen no boni eefe ní ewye yõ ehã ebi Isaak, ši dšee Kanaan biyei le eko, edšake amę le amedšaa wodši. Nohewo le etšu esemo Elieser ke-te Mesopotamia ye ewekumei añõ, edšake amę le amedšaa anokwa Nyoñmo le lolo, koni eyawye yõ ehã ebi Isaak. Ni Nyoñmo dientše tao yõ ko ehãle ye dšei; edšake Elieser kpa Iehowa foi, ni etšole Rebeka, Abraham nyemi Nahor bi Betuel biyo le. Ni beni Elieser bi etše ke enye ke enyemi Laban ke oblayo le dientše le, amefẽ amekplẽ. Ni oblayo le

kele ba Kanaan šikpoñ le no, ni etšō Isaak nã, ni esumo le ni emi še ye enye gbele le se ekoñ (1 Mos. 24).

Keke ni Abraham gbo ni egbo afe Kr. h. 1846, beni eye afi 175 ye šikpoñ le no ake gbo ke gbenyielo keke le; ni agbene ebote emañ ke edšaku ní efeo leñ. — Afū egbomotšo le ye Sara masei ye Makpela bu leñ.

Isaak le, tše ena hedšole ke miše ye e-Nyoñmo anumnyam fidši le ašiši, kēle etšui ye, edšake eñā Rebeka hū efe kene. Ekpa Iehowa fai ehāle, ni le le ebole toi. Rebeka nō ho ni eyo se ake ehīe hādši tete, ni ame le ameyee ye emusuñ. Eyabi Iehowa ye he, ni Iehowa ke.

„Mādši enyo ye omusuñ,“

„Ni mei srotōi enyo adše ofomohe agbla amemli:“

„Ni eko aye eko no,“

„Ni onukpa le asōmo gbeke le!“

Neke wiemoi ne ake-kadi amēke amesešibii le fē adšeñ: šiwo kple le etšō gbeke le no ye Iehowa yintō le na, edšake Nyoñmo ke enyamniikenii le feo boni esumo. — Rebeka yafō bihī enyo, Akwete le tšuo ni ehe ye tšoitšoi, ni atšele Esau (tšoiatše); ni Akuete le he ye trotro ni ehīe enyemi nukpa le nanetšitši mli, ni atšele Iakob (nanetšitši hīelo).

Esau tšō okwafonyo ke gbōbilo; ši Iakob tšō gbomo kpō ni etšō koloiakwelo ní hīo būi amlī. Gbī ko le Iakob eho abo- boi ni Esau kū ese ke-dše nã no eba ni etole, ni beni ena niyenii ni etao eko le, Iakob lakale, ni Esau hō ekromobi-gbena ehāle ye niyenii le ahewo. Boni Esau gbe ekromobi gbena le heguo dši no. Mei pī feo neke ke ūmēne. Isaak hū le, Nyoñmo dšie ehe kpo etšōle, ni emā ši ní ewo etše Abraham le no ni ehāle, ake „esešibii aye Kanaan šikpoñ le no ni ameyi afatamo ūwei ūlamii, ni ake eseši le mli aadšo dšēnmā-dšimādši fē ye.“

Agbene beni Isaak egbo ni ehīe fe tū le, eke Esau, ake eyagbobi lo ko ke-ba ni ebasa ehāle boni esumo, koni edšole, dāni ebagbo. Kule neke kleñkleñ dšomo ne eke-nō Mesia šiwo le ehā Esau; ni ene mli wona ake dšalo Isaak le tō, ake kule eefe noko ye ebinū kromobi le suomo le na eši Iehowa yintō le (1 Mos. 25, 28). Ši Rebeka hū, beni enu he le, ehe Nyoñmo eye ebuale, ní eye ešiwō le no; ši ehīaa Nyoñmo neke

yeli ke buamo ne! — Bele Rebeka nõ toabotiabi esa tamõ mĩlelo, ni elaka Iakob ake eke-yabote mli ni eyašĩiu Isaak, ake Esau dšile, ní ena dšomõ le. Iakob tšui tfa moñ eše gbeye ake ayõsele ní ena lõmõ moñ ye dšomõ nãdšian: ši kēle ebo enye toi, ni elaka etše le, ni eho ni ena dšomõ wulu. Agbene tše Esau nyēñ eke noko tũtu ko, edšake eke yimũ hõ ekromõbi gbena momo le kēle enye Iakob ni eši etšĩši eke ake eegbele. Ble dša Rebeka wo Iakob esuomõbi le gbē oya mli, ní edšo foi ke-ya enyemi Laban nõ ye Mesopotamia. Ni Isaak sa wolē kilã ní eyatao yõ ko ye dšei ke-dšē ewekumei atēñ ewye, ni dšee Kanaan biyei le eko, take boni Esau efe momo le. Nakai agbla ameyi edfe le fē toii. Ši kēle:

„Ke dšalo gbe ši tete le, atfianle ši,“

„Edšake Iehowa hĩeõ enine mli.“ Lal. 37, 24.

Foidšelo Iakob, ohĩafo le, ke deñhĩemõ tšo keke yĩ ete Haran afe Kr. h. 1784. Beni hũlũ enyõ ši le, eto nã nõ he ko nyõñ, ni enõ te etšole ni ewõ. Keke le ela nakpe lamõ ko: Ena afere ní še ñwei, ni Iehowa damõ ñwei, ni ñwei bofoi kplekeõ ši ni amekwoõ ye nõ. Ni enu Nyoñmo gbē ni kele take boni eke etše le ake: „Mi dši Iehowa, otše Abraham Nyoñmo le ke otše Isaak Nyoñmo le! šikpoñ le ní okã nõ le, bo ke oseši mañõ-hã, ni oseši atamõ šikpoñ mlu, . . . ni oke oseši mli aadšõ šikpoñ le nõ akutšei fē ye!“ Agbene beni Iakob hĩe tšē le, eke: „Mē gbeye bie yõ ne! Dšee hekoheko dši bie ne, ake dša Nyoñmo we ke ñwei agbo!“ Ni ewo dšei Bet-El (Nyoñmo we).

Nyoñmo kwe Iakob nõ ni eše ewekumei le aňõ fefefe, ni ameherele atũ. Esõmõ Laban ake tokwelo, ni ebii nyõmõ ko. Ši beni Laban bile ye hewõ le, ekele ake kedši enõ Rahel, ebiyõ gbeke fefeõ le, ehãle gblã le, eesõmõle afii kpawo. Laban kplē; ni Iakob bu afii le take gbĩ komei keke ye esuomõ babao ní eke-sumõ Rahel le na. Ši beni yokpemõ gbĩ le eše le, Laban šišĩule nyõñ, ni enõ ebiyo nukpa Lea, ní he be feõ le, ehãle gblã. Boni Iakob efe le, nakai afe le ekoñ ne. Agbene Iakob sa esõmõle afii kpawo ekoñ ni ewye Rahel hũ eši Lea nõ; edšake no be leñ le Nyoñmo na ko awo akpõ eši ene.

Agbene beni afii nyoñma ke edfe eho le, Iakob tao ake eke eñãmei ke ebii akũ ese ke-ya šĩa ye Kanaan šikpoñ le nõ.

Ši Laban kpale fai ní ehī ší yē Nyońmo dšomọ hewọ ní ena akẹ enyie Iakob se. No ni Iakob sa esọmọlẹ afii ekpa yē toi n̄wātān̄ wātāi ní toi yedší foō lẹ ahe. Ši Nyońmo dšọ Iakob ní ena nii babao dientše, toi, tšūdší hī kẹ yei, yomai kẹ tedšii pī po.

Ši beni Laban hīe kō enii ne anọ lẹ, Iakob tšọ Nyońmo kemọ lẹ nọ ete ší ni eke enāmei kẹ bii kẹ koloi kẹ nii fē yin̄, koni eya Isaak etše lẹ nō yē Kanaan šikpoń lẹ nọ. Laban tule ni kulẹ ekele ablo, ší Nyońmo tšile gbe; ni amēšeše amēhe yē hedšole mli. Gbe teń lẹ Iakob kẹ Nyońmo n̄weii-bọfoi yakpe, ni beni enaame lẹ eke: Nyońmo tai ni! Ni etše dšemei akẹ Mahanaim (tai nta).

Ši agbene eše Esau, enyemi lẹ, gbeye ekoń, hewọ lẹ etšu bọfoi kẹ-tšọ ehīe, koni ekpātā emlifū lẹ. Keke lẹ enu asemsro, akẹ Esau mība ni ekele abakpe kẹ hī ohai edfe. Keke ni etšii fā naakpa ni ekpa fai eke: „Mitšemei a-Nyońmo! bo moni okemi akẹ: „Kū ose oya ošikpoń lẹ nọ ekoń, ni mafeo edšurō lẹ!“ Na, misaa mọbonale kẹ anokwale ní ofe ohā otšulo lẹ: dšiemomi ko yē minyemi lẹ deń!“ Ni ete ší nyōń, ekome tō. Keke lẹ nū ko kele nō āhū ke-yaši beyinọ ní dše ba tšere lẹ, ni Iakob enmčele gbe akẹ dša edšole dā. No ni Iehowa wole gbeyi hē akẹ: „Israel noni dší Nyońmo noyelo.“ Ni wo lẹ wonaā yē enẹ mli, boni hemọ kẹ yeli ni akẹ-nyēọ Nyońmo tete nọ ayeọ yē solemọ ní na wa lẹ mli lẹ.

Beni hūlū te ší lẹ, ena Esau mība kẹ emei 400. Ekele yakpe ni ekotole āhū; ší Esau ša foi kẹ-ba ni ebagbe ekue nọ, ni elole atū ni ešo ena. Ni ameyi enyo lẹ fē amefofoi amefie amēhe nọ. Suomọ kẹ hedšole sońń ni; etfakẹ Nyońmo etšake Esau tšui.

Keke lẹ Iakob sa ba šiwo šikpoń lẹ nọ ekoń, ni emā afulešālate yē hūsūi ana, ni etše Israel Nyońmo Ofe lẹ gbeyi anọ yē dšeyi. No se lẹ eba Mamre ni ebana etše Isaak ekoń, moni eye afii 180 dāni ebagbo, efata etšemei lẹ ahe lẹ. Ni ebihī enyo Esau kẹ Iakob bafule yē Makpela bu leń.

Iakob kẹ enāmei efo bihī nyońma kẹ enyo kẹ biyo kome. Ebihī lẹ agbeyi ne: Reuben, Šimeon, Lewi, Iuda, Dan, Naftali, Gad, Ašer, Isakar, Sebulon, Iosef kẹ Benyamin. Sekpeloi enyo ne Rahel fo hāle, ni beni efo Benyamin

le, egbo ye Bethlehem masei. Ebiyo le atšeole Dina. Bihī ne dši Israel mañ blema akutšeiatsšemei le.

§ 2. Iosef, enyemimei le ayiwalaherelo.

(Kr. h. 1753 — 1660.)

Iosef dši mokpakpa fe fē ye enyemimei le ateñ, ni etše le hū sumole fe ebii le fē, ni eke flaka fefe ko dšie eyi. Ene hewo le enyemimei le nyele, ni amenyēē wiemo kpakya amekēle awie. Ni beni egbaame lamoi sroti komei, boni amēbledšatšui le koto ledientše enō le, ke boni hūlū ke nyontšere ke nulamii nyoñma ke ekome kotole le, amenyele fe tšutšu le.

Beni eye afi nyoñma ke kpawo le, etše tšule gbī ko, koni eyasra enyemimei ní kweo amekoloi le ye ñā le no le. Agbene beni amenale ye šonñ le, amete eyi no apam ake: „Na, lalo le baā ne: nyehāa wogbeale ni wokwe noni elamoi le atšōmo?“ Ši kēle amēnaa amegbele, ši Reuben ñawō le na moñ le amekēle wo bu ní nu be mli leñ. No se beni Reuben be ameteñ le, amēna Midian guoyeloi asafo ko mīho, ni amēdšiele ameyahō amēhā nomei amēhe šika dalei 20. Reuben le, beni enaale doññ le, eye nkomo, edšake kulē edše amese ekele ayahā etše ekoñ. Nohewo le agbene amegbe tokpakpo ko, ni amēñō là le amēfā eflaka le he amēñō mādše amētše le ake: „Noni wona ne: kwemo ake obi le nō, lo?“ Ni numo ohīafo le ye etšui ahū, edšake esusu ake kolo awuiyelo ko eye Iosef.

Ši Iosef le, no guoyeloi le yahōle-afe Kr. h. 1753 — ye Mizraim, ye meidišī ašikpoñ le no alo Afrika, amēhā Mizraim mañše Fara o (ní dši Mizraim mañšemei le fē agbei le) semo ko ní atšeole Potifar. Enyontšo le na ake Iosef fere ye nofēno gbēfañ, hewo le ewole ewe ke enii fē no onukpa, ni Nyoñmo dšōmo ba Mizrinyo le nibii fē no. Tšūdšī kpakpai dši sīa dšōmo kple!

Iosef etšō oblanyo fefe agbene, nohewo le enyontšo ñā le nō ehēnmeii ekale, ni etao, ake ekele awo. Ši Iosef ke: Te afe teñ ní mafe eša ní tamō neke ne maši mi-Nyoñmoñ? Keke le yō le tšo ni efo ena ehā ewu, ake le moñ etao le yō le efitē. Keke ni enyontšo le mli fū ni ewole mañ tšui. Kēle

dšemei hū ehīe ba nyam ye gboklefoi atše le hīe, ni enōle eto gboklefoi krokomei aŋo.

Afi enyo se le Farao la lamō nta srotō ko: ela ake edamo Nil fā le na ni ena tšinayei kpawo fefoi mīdše mli midše kpo. Ni amese le tšinayei kpawo ní etrā lo le nyie ke-ba, ni ameye kleñkleñni le ní anaa ye amehe tete. Farao hīe tšē ni esa etšō mli ekoñ ni ela nakai noñ ye ñmātšei kpawo kpakpa ke ñmātšei kpawo ní noko be he le hewo. Ni noni eye etšui ye lamōi srotōi enyo ne ahe hewo le, etše enālo ke egbalōi ke okomfoi fē, ni ebiamē neke lamōi ne ašiši; ši amenyēē ametšō. No dāni ekplō he tšūlo nukpa ní fošeō wein ehāāle kai, ake beni le ke abološālo onukpa le yo tšuh le, Iosef tšōame amelamōi le ašiši, ni eba mli, boni eke le, pepepe. Keke ni atše Iosef ke-ba mañtše le hīe. Edšadše faññ ake lamōi ašišitšōmō le Nyoñmo sane ni; ši kēle Nyoñmo atšō Farao. Ni beni enu lamōi le, eke: „Lamōi le ašiši le sane komeñ: Nyoñmo tšōō Farao noni eto eyiñ. Afi kpakpai kpawo aba, ni nomei ase le hōmō afi kpawo hū, koni aye kleñkleñ fale le fē atā. Ni noni Farao la šii enyo le šiši dši, ake Nyoñmo afe ene leleñ ke oya mli!“ — No se le Iosef wo Farao nā, ake enō nū nālo ke niilelo ko eto Mizraim šikpoñ le no, moni abua ñmā ní fa ke-teke no ye afi kpakpai kpawo le mli le fē le na eto, koni šikpoñ le hīe akakpātā ye hōmō afi le amlī. Iosef wiemo le sa Farao ke etšūdsi le ahīe ahū, beni fe ni ekplē Iosef nāwō le ni enō ledientše eto Mizraim šikpoñ mū le fē no ke ledientše ewe no tete, ni eke ake sei le gbefāñ keke ni le, mañtše le, eeda fele dši no; edšake elee moko ní dši niilelo lo nālo tamō Iosef. Ni edšje ega ke-dše ewao, ni enō-wo Iosef wao, ni enō klala yeñ fefo ewole, ni enō-šika kosoñkosō etšotšro ekuē, ni ehā eta ledientše eñli mli ke-tšō Mizraim šikpoñ le mli, ni ašie ye ehīe ake: Nyekūāā ši! Boni Iosef tšō hešiba ke amanehūlū mli ena henowomō ne!

Afi kpakpai kpawo le ba leleñ; ni Iosef bua ñmā babao dientše na ye Miyraim mū le fē, tamō nšō na šia, ni anyēñ akane doññ. Ši no se le hōmō afi le hū ba boni eke le. Keke le Iosef gble ñmā aboñoi ke fiasei ana ni ehō ñmā ehā Mizramei ke meikrokomei. Ni šikpōdsi fē ní bole Mizraim ke-kpe le ba amēbahe ñmā ye Mizraim; ši hōmō le na wa ye hefēhe.

Iakob hū ke ebii nu hōmo le he naakpa, hewo le, beni enu ake ahō nmā ye Mizraim le, etšu ebihī le fē, dša Benyamin, koni ameyahe nmā ke-ba.

Agbene beni ameba Iosef ní dši amralo le hīe le, amēke amehīe bumō ši ye ehīe. Ameyoole, ši le le eyoame, ni ekai elamoj le. Ši ewadše ehīe ni efe ehe ake mokpoñ kwra ehāame, ni ekeame wie deñdeñdeñ eke ake sraloj dšiamē. Amema no mi, ake anokwafoi dšiamē, ni amēgbale amēšē ke amenyemi ní yo emasei lolo le ahe sane. Agbene ekaame ekwe. Eke nmā hāame, ši etši amenyemi Šimeon na, ake awoba, ni efāame, ake ameya šia ni amesa amekana ehīe ekoñ, ake dša amenyemi gbeke le fata amehē ke-ba. Keke le amēkeke ye ameten ye Hebri mli ake: „Leleñ! wotō ye wonyemi Iosef hewo, ake noni wona esusuma fimo, beni ekpawo fai le, ni woboolē toi le, no-hewo ni efīwo neke no!“ Ši amēlee ake Iosef enu, edšake nadšielo ye ameten. Ši le le ete esetšuñ ni eyafo. No se le ehā afī Šimeon ye amehīe ni atšī ena, ni mei ni efe le ke ametedšii ke nmā le na gbē ni ameyiñ ke-te šia.

Beni amēbagba amēšē Israel nii ní efeame le, eye nkomo ni ekeame ake: „Nyedšudšu mibii ye mihe! Iosef be: Šimeon be: ni nyentao Benyamin hū ke-ya! Mino nii ne fē kã!“ Ni tšutšu le ekplēē ahū, ake ehā esuomō Rahel bi kome ní efe le aya.

Ši fe se le beni amēnmā le etā ekoñ le, ble dša ake amesa ameya Mizraim ameyahe nmā ekoñ, ke-dši wala ametao ake ameyi ana ye hōmo le mli le; ni kēle amēbe hegbe ake amēate nū le hīe, dša Benyamin fata amehē ke-ya keke dā. No-hewo le Iuda ke etšē ake: „Madamo mli mahālē, ni mideñ obī eši ye: kedši mikelē ebahāo ekoñ le, no le matere sō ke-yaši migbele gbī!“ Keke ni Iakob wo Benyamin ke enyemimeī le gbē ni eke: „Nyommo Ofe le ahā nyehīe aba nyam ye nū le hīe, . . . Ši mi le, ke mibe bii le, mibe bii!“

Be pe ni Iosef bana enyemimeī le ekoñ le, ehā akeame te ledientšē ewe le, ni añmēame okplō. Ake Šimeon, amenyemi ní amēši le hū fata amehē ekoñ ni amemī šē. Beni Iosef ba šia le, amēke amēniikēnii ní amēke-ba le hīe amēdē amēbahāle ni amēke amehīe bumō ši ye ehīe. Ši le le egble ehīe ehāame ni eflaame, ni ebiamē eke: „Ani nyetšē numo le ye

dšogba, lo?“ Ni chole ehēnmei anō, ni ena enyemi Benyamin, enye musuñ bi le, ni eke: „Nyenyemi gbeke le ne, lo? Nyoñmo adšoo, mibi!“ Ni che fe oya, etfakē etšuiñ šāle ye enyemi le hewo, ni eyabote etšuiñ eyafo ye dšei. Keke ni efo ehie ni edše kpo ni ešiu ehe no, ni eke: „Ake niyenii le bamāmo no!“ — Ni abamāmo no ahāle eyimū, ke amehū ame yimūyimū, ke Mizrimec ní kele ye nii le hū ameyimūyimū, ye Mizraim akpoi le ana. Ni akame-tra ši ye amefii le afale le na, ni amehie feame yā. Kēle ameye nii ni amenu dā, ni amena tšuidšūrō.

No se dše tšere no le amekē amehmā flotoi le yin amete. Ni Iosef sa hā ake amēšikai le kū se wo ameflotoi le amlitamo tšutšu le; ši ehā añō edfetei-kpulu le afata Benyamin šika le he. Ni beni amēšeko šoññ heko le, Iosef semo le yatiuame ni eyaninaame ni eke: „Mēnihewo nyekē efoñ eto ekpakpa le nā-dšian ne? Nyedšu minyontšo le dfetei-kpulu!“ Amekē: „Kusekuse! Otšūdši le ateñ mofemo deñ ní aana ye le, gbē agbele, ni wotšōmo wonyontšo nyōdši!“ Ši beni etao le, eyana ye Benyamin floto leñ. Keke ni amegblagblai ametadei ni amekū amese ke-ba mā leñ ekoñ.

Ni Iosef keame ake: „Me niifemonii nyefe ne?!“ — Ši ame le amekē amehie bumō ši ye ehie amekē: „... Meni woowie? Nyoñmo ena otšūdši anotōmo le! (No dši noni amefe amēši losef le). Na, wofē tfem ne, onyōdši dšiwō!“ Ši eke: „Dabida! nū le ní ana kpulu le ye edeñ le, le eetšō minyōñ; ši nye mei ní nyefe le, nyeyaa nyetše nō ye hedšole! mli!“ — Keke ni Iuda tši beñkele-ekē: „Ofai ne, minyontšo i hā ni otšūlo awie wiemo ko ye minyontšo toiañ: ni kahā oml, miwo otšūlo la! Wotše susuma kpete gbeke le susuma he hewo le agbene kedši wooba šia ni gbeke le fataa wöhe le, aba mli ake otšūdši ke otšūlo ní dši wotše le wadši le ate gbohādše ye awyerho mli! Etfakē otšūlo edamo mli ehā gbeke le ye mitše nō, hewo le agbene ofai ne, hā otšūlo atšō nyōñ ye gbeke le nādšian, ni ohā gbeke le ke enyemimec le aya!“

Keke ni losef yo se, ake Nyoñmo etšake enyemimec le atšui, ni noni ka keke ni ekaame hewo le enyēē ena etšimo doññ, ni ehā Mizrimec le fē dše kpo, ni edfa yafō eke: „Midši Iosef, nyenyemi le!“ — Keke ni enyemimec le atšui fā

ni amēna kpe amēhe ní amenyēē amewie. Ši eke: „Nyetsia nyebenkeami kol!“ Ni ametši ameba. Ni eke: „Midši Iosef, nyenyemi, moni nyehō ke-ba Mizraim ne! Ni agbene nyekahāa ndoanye, ake nyehōmi ke-ba bię ne; ši nyeyiwalaheremo hewo ni Nyonmo etšumi ketšō nyehīe; ši efe afi enumo soññ lolo, ní dūmo ke niikpamo ko be: Ni agbene nyehe afea oya, ni nyeyaa mitše ñō ni nyeyakeale, koni eba, le ke ewe le fē, koni makwenye!“ — Keke ni eho egbe enyemi Benjamin kue no ni efo, ni Benjamin hū fo fie ekue no. Ni esa ešošo enyemime i le fē na, ni efo efie ameno; ni no se le enyemime i le kele wie.

Keke le Iosef woame gbe, ni eñō filii ke okpoñoi ke niikēni efata amēhe, koni ameya ameyanō ametše ke amēhāmei ke bii ke-ba; ni titri le ekeame ake: Nyemli akafūfua nyehe ye gbe le no!“

Agbene beni ameba ametše ñō ni amebagbale ake: „Iosef hīe kā lolo, ni le eyeo lumo ye Mizraim šikpoñ le no fē!“ le, ehee eye. Ši beni ena filii ke niikēni le, ni enu amewiemoi le fē le, ena ake eye mli, ni emumo le te ši ye emli ni eke: „Efa: mibi Iosef ye dšen lolo: mate mayakwe ehīe dāni magbo!“ — Ni agbene Israel fā gbe ke emei le fē ní dše ehe mli, ní dši susumai 66, alo ke akane Iosef ke ebihī enyo ke le, Iakob dientše, hū aši no le, 70 le, — ke ebii le añāmei ke amewebii le, ke ekoloi ke enii fē tfem, ni ameyiñ ke-te. Beni amēše Kanaan husui anō ye Beer-Šeba le, ešā afole ehā Nyonmo, ni Iehowa dšie ehe kpo etšōle, ni chāle tšui, ake ekaše gbeye, ši eya Mizraim ni dšemei le eēñole efe mañ kpeteñkple. Ni ledientše ekele ate dšei, ni esa ekele aba ekoñ; ni esuomobi Iosef añāmo ehīeñmeii anō.

Beni Iosef nu, ake etše miba le, eho eta efili mli ni ekele yakpe; ni beni enale le, eho egbe ekue no ni eyafo ahū ye ekue no. Ši Iakob ke: „Agbene hā magbo, ake ni mina ohīe ekoñ ne!“

Agbene Iosef eba Farao šihīlehe ko ye šikpoñ le no hā ewekumei le, ni le eke: „Šikpoñ le heni hī fe fē le — ní dši Gošen šikpoñ le — hā otše ke onyemime i le ahī no!“ Agbene Gošen šikpoñ le kā Mizraim nineabekugbe ye Nil fā le ke Ateñ-ño le ke Nšo tšuru le, lo heni atšeo ñmene ake Suez šikpoñ

legelege le teñ. Dšemei mañ wulu le atšeo Raemses, ni gbñ komei le atšeo Gošen šikpon mū le fē nakai. Šikpon le baā nii naakpa, ni asañ koloī aļheī kpakpai pī ye, koni esa Israelbii le ní dši koloīkwelōī le. Beni fe ni Israel weku le fē hī Gošen šikpon le no dši no; ni Iosef leame ni ekweame no dšogba ye nakai hōmo be leñ fē; ni amefere ni ameyi bafa.

Iakob hī dšēñ afii 17 lolo ye Iosef masei ye Mizraim šikpon le no. Agbene benī edšēñdše le eše ši etā le, eke ewebii le ake: „Na, mlgbo; ši Nyoñmo kenye ahī ši!“ Ni edšo Iosef ni eto ebihī Efraim ke Manase boni amēke ledientše ebihī le ye egbo, beni fe ni Iosef sešibii le na gbošini enyo ye Kanaan šikpon le no le. Esa „edšo ebihī krokomei le fē hū, ameteñ mofēmo ke dšomo ekoroekoro.“ Ni noni Nyoñmo Mumo le tšoo ye etšui mli le, egbaame nii ní baba ameno ye bei ní baba le amlī. Iuda titri le, eke ye chewo ake, „emli ni Šilo („hedšole“ lo „mo nō ní dši le“) adše aba, ni le toi ni mā dši abo.“ 1 Mos. 49, 10. — Nakai ni Mesia he šiwo kpeteñkple le etšō Iuda akutšo le nō. — Ni Israel sa ewo kitā, ake ebii le akafule ye Mizraim šikpon le no, ši moñ ye Kanaan šikpon le no ye etšemei amasei le. Ni beni egbe ene-meī fē na le etšō mli ni edše dšēñ ye 1714 ye Kristo hie.

Keke le Iosef dfa yafu ni eho egbe etše ní ewo le hie no ni ešo ena. Ni ebii le ke Mizrimeī tete fofu le ke yafu kpeteñkple. Ni Iosef hā awo etše gbonyo le tšofā ke ūma ye Mizrimeī le agbena, ni le ke enyemimeī ke asafo yū ní dše Mizraim le nōle ke-ba Kanaan šikpon le no, ni amebatole ye etšemei amasei ye Makpela bu nta le mli.

Ši Iosef ke etše weku le hī Mizraim, ni ekweame ni ešedše amemī. Eye šikpon le no ye Farao šiši ke nā ke niile babao. Ši beni le hū ena, ake egbele bē le eše ši etā le, ehā Israelbii le kāmō kitā ametšo le, ake wō se beni ameadše kpo le, amēalo ewui le hū ke-ya. Nakai ni Iosef, ní enyemimeī ní nyele hōle ake nyōñ, ni le etšō ameyiwalaherele ye hōmobē leñ le, gbo ye 1660 ye Kr. hie, beni eye afii 110 le. Iosef kroko ye, ni le hū ni enyemimeī le wale yi ni amēhōle amēhe dfetei 30 amēhā gbele, ni le ehereo, ameyiwalā ke-dšeo nana hōmo leñ!

§ 3. Mose, asafoiatše ye Mizraim kpodšē leñ.

(1596—1476 ye Kr. h.)

Agbene beni Iosef ke eyinobii le fē egbo etše le, mañtše ke eweku kroko bate ši ye Mizraim, ni amē le amelee edšurō ní Iosef fe šikpoñ le. Ni bene hū Israelbii le ayi efa āhū ní ameyimo šikpoñ le nō obōbō. Keke ni mañtše le še amehewale gbeye, ni ehao titri ake aleenō ke ta ko ate ši awo Mizraim ke-dše Arabimeí ní yo hūsui le ana ni amedši hī tabiloí le, bele Israelbii le atše afata nomei ahe, ni amēke Mizraim abawu. No-hewo le esusu ake ebaame ši ye nā mli. Agbene be ní wa ko ba Israel nō. Ni boni amēba amēhe ši ní amefata Mizrimei awōndšamo he kpitiokpitio le, nakai noñ Mizrimei le baame ši hū agbene. Farao fāmo onianiitšumo nō onukpai eto amēno, ni eke niitšumo ní wa tšō nyē amēno ní amefe ntayai hā etšui ke mōdši kpleikplei ní emā le. Gbīī ete ne aboí Mizraim šikpoñ le mlitaomo fitšofitšo, ni ana mfonini ko ye Mizraim blema mañ wulu Teben sañ kpetenkle ko mli, nō mli ní atēñ boni meikomei ní hīe Iudafoi ahīeañ le feo ntayai ní meikrokomei ní hīe hīeañ krokomei kweoame, ke boni meikomei kāmō šikpoñ, ni onukpai le yioame le. Nii ne yeo Nyonmo wiemo le anokwale he odase.

Kēle babao ní awaā Israel mañ le yi le, babao ní ameyi faā ni amefereo dši nō. Keke ni mañtše le wo kitā ní yo gbeye, ake agbe Hebrimei abihī fē ní aafō le.

Agbene Nyonmo kai ehalamo mañ le ke eši ní ewoame le. Nū ko ní dše Lewi akutšo le mli ni atšēole Amram le nā Iokebed fō binu fefeo ko ye 1596 ye Kristo hīe le mli. Ni enō gbeke le ete nyōdši ete. Ni beni enyēēle ete doññ le, ekele nmē adā adeka ní ewo emligbe amā le mli, ni ekenmē gālāi amli ye Nil fā le na. Ni enyemiyo damo se fleññ ēsra. Keke ni Farao biyo le ba ebadšu ye fā le mli, ni beni ena adeka le, etšu ebawa le, ake eyaño ke-ba; ni beni egble na le, na, gbekenu ní foō kā mli. Ni emusuñ tšōle ye ehewo eke: „Hebrimei le abihī le eko ne!“ Keke ni enyemiyo le tši ebeñke ebabile ake: „Ani miya miyatše Hebriyei le atēñ yō fufohālo ko, koni ehā gbeke le fufō ehāo, lo? Eke: „Ya ni oyafe na-

kai!“ Ni ete eyatšē ledientšē enye, ni eba ebale ebi ehā Farao biyo le. Ni beni eda le, ekele bahā Farao biyo le ekoñ, ni enōle efe ebi, ni etšē egbei Mose. Ni añō Mizrimei le añā ke niile fē atšō Mose; ši no be le mli le ameje nii fe mādši fē ye šikpoñ le no. Ši kēle etšui hī ledientšē emañ le he, ni edole, akē ahaoame neke.

Beni Mose eye afii 40 le, edše kpo eyasra enyemimej le, ni ena amehaomō le, ni beni ena, akē Mizrinyo ko tŕia enyemimej le āteñ moko nii, ni mokomoko be dšemej nitañ le, emli fū ni etŕia Mizrinyo le hū nii, ní egbo; ni efule ye šia mli. Ši ledientšē emañbii le eko badšele ye neke mlifū sane ne hewo, ni Farao hū banu ni etaole egbe, hewo le edšo foi. Ni eba Midian šikpoñ le no ye Arabia, ni dšemej eyana osofo ko ní atšeole Reguel alo Ietro biyej le ye nubu ko hej, ni efā amehe ye tokweloj ayiwale na, hewo le Reguel nōle ke-ba ewe; ni ehī enō ni ewye ebiyo Zipora, ní fo bihī enyo, Gersom ke Elieser, ehāle le.

Agbene Mose leō ešanu toi le ye nā le no afii 40 soñā. Ni beni eye afii 80 ni Nyoñmo abale ši kwra le, eyana nii ye Horeb goñ le he: ñmeitšo ko šā ke la ni kēle etāā. Agbene beni etši ebeñke ni ebakwe le, Iehowa tšele ke-dše ñmeitšo le mli akē: „Mose! Mose!“ Eke: „Nami!“ Iehowa ke: „Katši obeñke: dšiemō otokotai ye onane, ši heni odamō le šikpoñ kroñkroñ ni!“ — Ni esa eke: „Mi dši otšē Nyoñmo le, Abraham Nyoñmo le ke Isaak Nyoñmo le ke Iakob Nyoñmo le: mina mimañ ní yo Mizraim le amanehulū le, ni ameblo mō ní ameblo ye ameyisētšireloj le ahīe le minu, ni mikpleke, ši ke-ba, koni mi-badšieame ye Mizrimei le adeñ, ni mafāmoame ke-adše Mizraim ke-ate šikpoñ kpakpa ní da ní fufo ke wo hoo mli le no! Nohewo le agbene ya, mi le mašuo Farao nō, koni oyadšie mimañ, Israel bii le, ke-dše Mizraim!“ — Mose ke: „Namo dšimi ní mafe enē?“ Ši Iehowa hāle tšui eke: „Mikeo ahī ši!“ Kēle Mose sa eke: „Ao, mi-Nyontšo! mi le mina tšee dšeeñmō bēbe, ni mililei hū tši!“ Ši Nyoñmo kele akē: „Onyemi Aaron afe onabu!“

Keke ni Mose nō enā ke ebii ni ekū ese ke-te Mizraim ekoñ. Nyoñmo kitā na ni Aaron dše kpo ekele bakpe, ni ebašo ena. Keke le ameyabua Israelbii le anukpai le ana, ni Aaron

tu wiemoi fě ni Mose enu le ekeame. Ni Mose tšu nakpenii ke okadii ní Nyońmo tšole le ye amehĩe, ni amehē ameye. Ni beni amenu, ake Iehowa ena amemanehũlũ le ni ebaye ebuaame le, amekũa ši ni amedšale.

Keke ni Mose ke Aaron te Farao nõ ni amekēle ake: „Bõni Iehowa, Israel Nyońmo le, ke ne: Hã mimañ le aya!“ — Farao here nõ ake: „Namo dši Iehowa ní mabo egbē toi? Milee Iehowa ni mihãn Israel aya!“ — Ni Farao ke Israel yisetšireloi le ake: „Ahã niitšumo le atši ye mei le anõ, koni ametšu nii ni amekabo yakawiemoi atoi!“ Keke ni ahao mañ le fe tšutšu le ahũ ní amenu Mose mĩšedšemo doññ ye awyerehõ ke ntšoidomo ke haomo soññ na.

Ši agbene Nyońmo tšõ Mose nine nõ efe okadii ke nakpenii bobo ní Mizrimei ayose anõkwa Nyońmo le. Haomoi nyońma ní na wa ni amesa amehē yõ gbeye hũ eke-ba ši-kpoñ le nõ. Nil fã leñ nu le tšake ni etšõ lá, ní fa leñ loi le gboi; ši-kpoñ le wo kòkòdenei babao po ahũ ní ameba štaĩ ke tšui ke sai amlı; tõntrõi ba gbomei ke koloi ahe, ofõi ke adudõđši srotõi abõ wu nii ahe, Nyontšo le ke gbelehela plene amekoloi le, ni eke asane foñ diñ ko hao gbomei ke koloi; nõ se le ehã nyońmontei ba ši-kpoñ mũ le fě nõ, ni noni nyońmontei le efe le balabii site; nõ se le duñ kpĩ wo gbĩĩ ete soññ, koni mokomoko naa enanyo. Bõni asra Mizraim ši-kpoñ le dši nõ; ši Gošen ši-kpoñ le yi Nyońmo ba ye enemei fě mli. Mañtše le ñkõnyãyelõi le tete gba mli ke ake. „Nyońmo wao le dši ene!“ ši le le ewadše etšui ni eboo toi: Ke beni haomo le kã he lolo le, ekplē ake Israel aya, ni ekpa fai ake haomo afõ; ši be pe ní ena koyõ fio le, esa ewadše etšui ekoñ.

Agbene beni yi yawula ši le, Nyontšo le kpa Mizraim mũ le fě mli nyõñ teñ, ni eyagbe Mizrimei le akromõbii le fě tsem ke-dše Farao kromõbi le ní kule ata eseĩ le nõ le nõ ahũ ke-yaši nyõnyo kromõbi le nõ ke šiakoloi le akromõbii le hũ. Keke ni awo blomõ kpeteñkple ye ši-kpoñ le nõ; ši tšu komeflo be ní gbonyo ko be mli. Agbene le Farao tše Mose ke Aaron nõ nyõ leñ nõñ ni ewoame kitã, ake amehē afe oya ni amekē amemañ mũ le fě afã ke-ya. Ni Mizrimei le tšire ameyi se tete, ši amekē: „Wofē le, gbele bii dšiwõ!“

Ši Israelbii le esa amehe ameto kpodše le momo. No nyõ leñ noñ le ameye Heho tobi le, ni elá ní ańõ-fifia amešĩna-tsei le ahewo le toame, koni gbele bofo le akata amehe; ni neke tobi ne tšõ okadi hã Nyońmo tobi le ní lá ní efie ši ye sčńmotšo le no le towo ní nano gbele le akata wohe le. Amemĩa amehei, amewo ametokotai, amedčhĩmotšei le hĩe amedeñ ni amedamo ši ameto be pe ní Nyońmo tšõ Mose no ewoame kitã le. Nakai ni Iehowa ta le fẽ, hĩ tabiloĩ 600,000 sońń, soro yei ke gbekebiĩ, fã no gbĩ kome le no noñ afe Kr. hĩe afi ní dši afi 1516, beni amehĩ Mizraim afi 430 le no, ni amedše kpo ke-dše Mizraim. Iosef wui le hũ amelo ke-te.

Iehowa tšõ amehĩe ye atatu kutũ mli fane ke la kutũ mli nyõń, ni etšõame gbe. Ametšõ gbe trõmõ ní kã Suez šikpoń legelege le no le no dšikule ameše Kanaan šikpoń le no ye otšii enyo se; ši Nyońmo to eyiń ake ckeame akpãń ni eetša-keame efe ledientše emañ krońkroń dã hewo le ewaame gbe kroko no. Etatu kutũ le tšõ che ke-tšõ ninedšurõgbe ke-te Nšo tšuru le gbe le no.

Ši agbene be pe ní Mizraim mańtše le nu amekpodše le he le, eyiń tšõ ekoń, ni ete eyatiame, le ke ekpońoi ke ofilii ke eta le fẽ, koni eńõame ke-ba ekoń. Ebaninaame beni amebo nsra fefefe ye nšo le na. Amehĩe ní dši bokãgbe le nšo le yo; ameninedšurõgbe le ke ameabekugbe le gõdši sońń yo dšemei, ni amese le Farao ta le yo. Keke le ameše gbeye naakpa, ni ameblo ametše Iehowa. Si Mose keame ake: „Nyekašea gbeye, nyedamea ši šińń ni nyekwea Iehowa yiwalaheremo le!“¹⁴ Kehe ni ešĩa etšo le ewo nšo le, ni na, bokãkooyo ní na wa ba ni ebagba nui le amlĩ, ni etfa nyõnyõń fẽ ahũ ní nui le mãmõ ši tamõ gbogboĩ ye bie ke bie le. Nšo le lemõ dši gbĩ fã gbenyiemõ ye dšemei, ni Israelbii le tšõ mli ke-foń ye šikpoń gbĩń no, Ši beni Mizramei le hũ ka ni amenyie amese le, Mose šĩa enine ke-dše se le ye nšo le no, ni nui le bakpe ekoń ye ameyiteń ni ameha filii ke okpońoi le ke Farao ta le fẽ no ahũ ní mokomello efe. Bõni Iehowa here emañ le yi wala ye no gbĩ le no, ni amena enine wulu le dši no. Keke ni Mose ke Israelbii le la lala fefeo ní ańmã ye 2 Mosi 15 le mli le amehã Iehowa.

Nšo tšuru le se Asia šikpoń ko ní atšeo Arabia le kã,

ni nã oleñleno ko ye dšei. Agbene Israelbii le nyie nakai nã le no ahũ. Etšee keke le amehie kpa Nyoñmo anumnyam ní edšie kpo etšõame le no ekoñ, ni ameboĩ hũhũhũwiemo, edšake amesusuo, ake hõmo ke kumai agbeame ye nã le no. Ši Iehowa hã abolo ne ke-dše ñwei tete. Neke ñwei abolo ne dši no nakpe Mana ní fie ši koklobii koklobii ke-bole nsra leñ dã lebi, ní ke awyie aňõ-ši kaka le etamo akpãno ke wo. Neke ñwei abolo ne baã pi boni eše mañ wulu ne fẽ na, ni ameye afii abo fẽ ní amenyie nakai nã le no le; ese foo. Asaň hũ Iehowa hã nu adše tesai amlí ho tamõ nu fai po amenu.

Nyõn ní dši nyõn ete le no ameba Sinai goñ le he. Neke goñ ne kã Nšo tšuru le lilei enyo ní ešĩa dšemei šikpoñ le mli le ateñ. Dšemei gõdši le fẽ gbei dši Horeb, ši mlawõ goñ dientše le atšeo Sinai ye Nyoñmo wiemo le mli. Dšemei Mose bo nsra, ni edšadše etšõ Israel; ake Nyoñmo ní hieame ye okropoñ fĩdši ano ke-ba dšei le keame bakpãñ, ní ametšõ enõ ke-dše dšehnãdši le fẽ ateñ, kedši ameabole toi le keke; ni ameatsõmo osofoi amantšeyeli ke mañ kroñkroñ amehãle. Ni Mose hã amefo amenii ahe ni ametšumo ametšuii ahe ameto gbĩ ní dši gbĩ ete le.

Agbene beni eše gbĩ ní dši gbĩ ete lebi le, atatu kpĩ kã goñ le no, ni Nyoñmo boĩ šimo ke srawa gblamo babao dientše, ni anu tetremantre gbemo ní wa naakpa; ni mañ le ní yo nsra le mli le hele ši naakpa. Keke ni Mose keame dše kpo ke-te, ní ameke Nyoñmo ayakpe, ni amedamodamo goñ le šiši. Ni Sinai goñ mũ le fẽ dše lasu ni ehoso, ni tetremantre gbemo na wa ahũ fe tšutšu le. Ni agbene anu Nyoñmo gbẽ ke-dše atatu leñ ni eke:

Midši Iehowa, o-Nyoñmo le:

Kana nyoñmei krokomei ye mihie!

Kafe amagã ko ohã ohe ní odša!

Kahie Iehowa, o-Nyoñmo le gbei amlí yakayaka!

Ohie ahĩ hedšomogbĩ le no, ní ohã ehe atše!

Wo otše ke onye!

Kagbe gbomo!

Kabo adfamañ!

Kadšu!

Kaye amale odase ye onanyo h'ewo!

Ohĩe akakõ onanyo nii anõ! 2 Mos 20, 1—17.

Enemei dši kitāi krońkroń nyońma le alo mla le ní Nyońmo krońkroń ní he yo gbeye le wo ye Sinai goń le no, ní eke ye hewo ake:

Mi, Iehowa, o-Nyońmo le, midši Nyońmo awuńa-yelo ní woo tšemei atõmoi anyõmo ke-tšõo bii anõ ke-yaši yinõbii ní dši ete ke noni dši edfe ní nyeõmi le anõ: ni minaa akpei abõ ní sumõõmi ni amebuo mikitāi le amõbõ! 2 Mos. 20, 5. 6. Alomõ moni eyee neke mla ne wiemõile fe nõ! Adšõ moni yeo nõ! 5 Mos. 27. 28.

Nyońmo krońkrońfemõ ke dšale taoõ neke kõkõbõ ke šiwõ le. — Ni neke mla ne fata šiwõ le he, koni ehã ana eša le na ale, ni mei afa amehhe ye hewo, ni amehĩe atše kpõmõ le. Ni ene hewo ni mla le tšõ tšõselõ ke-ba Kristo nõ. (Gal. 3, 24).

Ši beni mań le nu enemei fe le amedšo foi ni ameke Mose ake: „Bo le okewõ awie, ni wõbo toi; ši kahã Nyońmo kewõ mawie, koni wõbagboi!“ Keke ni Mose kplẽ, ni le kome eke Iehowa ye; ši fe se le egbaame wiemõile fe ní Iehowa wie etšõle le. Ni ameblo ke gbẽ kome ameke: „Nofẽno ní Iehowa eke le, wofel!“ Keke, ní Mose šã afole; ni eke afole le lá le gbẽ efã mań le nõ, ni eke-feame krońkroń ehã Iehowa.

Ene dši kpãńmõ momo le ní Nyońmo ke Israel mań le kpãń ye mlidamõlo Mose nine le na, ke-yaši beyino ní ašẽ be ní ete kpãńmõ hẽ le ní dši nano kpãńmõ ní eke gbomei adesaĩ fe kpãń le ši ye mlidamõlo Iesu Kristo, ní dši ledientšẽ ebi ní tšõ gbomo le nine na le.

Neke kitāi nyońma ne atšõõ dšẽnba he mla le hũ; ni amemli yitšo ke sane titri dši: „Sumõ Nyontšõ: o-Nyońmo le ke-dšẽ otšui mũ le fe mli; ke onanyo hũ take bõdientšẽ ohe! (Mat. 22, 37 ff.) Ši Nyońmo sa ewo Israelbii le mla ní ta Nyońmo dšamõ ke amemańyeli le he hũ le.

Mla ní ta Nyońmo dšamõ le he le tšõame boni amedšale ni amesõmõle ye solemõ le gbefañ: ake mań mũ le fe ahĩe hekrońkroń kome keke, ni dšemei amేశã amefolei k. n., beni afe ní amekakase dšẽnĩmãdši ní dšãã wõdši le adšamõ ke

afolešã. Neke hekronkron le ní atšeo kpebũ le henõ le Mose na ye goñ le no, ni beni fe se le ehã asa nakai pepere ye Nyõmo kitã le na,

Neke kpebũ le hĩe hekronkron fe fẽ ke hekronkron; no dši setšu, ene dši asa le ye bũ leñ; ni bũ le hewo kpo no le bole ke-kpe. Bũ le ake mplaĩ ke mamai afe, beni afe ní anyẽ awo ye gbefã leñ, ni ke aba nsra leñ le, aši; ni ke afã le, adšie ke-ya ekoñ. Mamai le dšra wa ni ameye feo naakpa, ni mplaĩ le ake šika ha he. He kronkron fe fẽ le nokonoko be dša kpãnmõ adeka le ní ake šika ñmĩmĩ ha he, ni mla le tei tetrei le yo mli le. Eno le atšeo kpãtãmonõ: ni no hũ no aña ñweibofoi ní atšeo Kerubii le enyo ní kwe kpãtãmonõ le, ni ameteñ Nyõmo anumnyam hĩõ, ni dšei epue ye. He kronkron le šika-kanetšo ke enidši kpawo le ke tšofã-ke-ñmašãlate le ní aha he šika le ke hĩe-abolo okplõ le ní afele nakai noñ le mãmo. Bũ le kpo le no ye šina nagbe le afõlešãlate le ní aha he akoble le, ke akoble lalakã ní atšu he ye mli le mãmo.

Mañ le ye hegbe ake amebãã kpo le no; ši amebe hegbe ake amebote bũ leñ; osofoi le keke ye hegbe ake ameyãã hekronkron le; ši asañ hekronkron fe fẽ le mokomoko be hegbe ake ebote, ake dša osofonukpa le keke dã afi šikome. Osofonukpa le, aňõ Aaron awo, ni ebii Nadab ke Abihu, Eleasar ke Itamar le, awoame osofoi. Osofoi le fẽ dše Aaron seši le mli dãne; ši amekulšo ní dši Lewi akutšo le adšie ato Nyõmo dšamõ niitšumõ le he kwã.

Gbĩĩ dšũdši ní Israel yeo le dši: Dše neñ blema gbĩdšurõ ní dši Sabat alo Ho lo otši mli gbĩ ní dši gbĩ kpawo le; nyõdši hẽi gbĩĩ dšũdši le; ke gbĩĩ dšũdši wudši ni dši Pasa, alo Heho-gbĩdšurõ ní amẽõ-kai Mizraim kpodšẽ le; Pentekoste alo gbĩ ní dši gbĩ nyoñmai enumõ gbĩdšurõ le, ní amẽõ-kai mlawo le; ke bui-agbĩdšurõ le ní dši niikpamõ gbĩdšurõ le ní amẽõ-kai amẽãnyiemõ ke buianhĩle le hũ. Ši amegbĩdšurõ wulu ní da fe fẽ le dši kpãtãmõ gbĩdšurõ le, no mli ní osofonukpa le ke afole koloi alá le bote hekronkron fe fẽ le, ní eke-kpãtã Nyõmo ke mañ le teñ. Osofonukpa le dientšẽ ke neke kpãtãmõ-afõle ne dši okadi hã anõkwa osofonukpa ke Nyõmo tobi le moni ñõ ledientšẽ ehe ešã

afolẹ, ní eke ledientše elá le bote úwei hekronkron fe fě le, ni eke-kpātā dšēñ fě he ešai le.

Dšamonibii ke emli gbenagbenanii le okadii soññ ni, ni añō kadiō Krislo ke emantšeyeli le ní baba le.

Mañyeli he mla le hīe kitāi ní añō-to mañ le dšēnba gbedšiano Nyoñmo dientše tao etšō Israel mañše le, nohewo le ledientše hū ewo kitāi ke akpoi ní mādši krokomei na ye amemañšemei le adeñ le. Neke Nyoñmo kitāi ke akpoi ne, ñā ní kwō ke mumo kroñkroñ ye mli. Wonyēñ wokwe fě ye bie ne; ši amemli nibii koñmei ne:

Israelbii le fě ye mla kome ni amefē ameyē egbo pepe ye mañyeli mla le hīe. Nyōñ be ameteñ. Kedši moko nyēñ enyōmo le ewo, ni eke che hō enyōmotše le, bele esōmole afi ekpa; ši afi ní dši afi kpawo ní atšeo Sabat-afi le no je edše kpo eyaye ehe ekoñ. Asañ hū asa ato ake weku fě weku hīe ešikpoñ le, ni anyēñ ahō; kedši moko mō nyōmo le, bele ake ešikpoñ le to awoba keke, alo ehō nibii ní šikpoñ le baā le keke, ši afi ní dši afi nyoñmai enumo le ní atšeo nyā-mofafi le no le etšō ledientše lo eseši lo ewekumei añō ekoñ. Mlai le fě mli ana dšale, mōbonale ke suomo faññ ye. Okulafoi, awuisaī ke gboi ahe abū titri ni adfeñ ohīafoi anō dšogba ye mli.

Neke mañyeli mla le kã ši hā Israel mañ le, ni esa amešihīle, su ke bañ ke nii ní hīaame le titri; kēle mādši ke mañšemei fě nyē nibii pī ní hīaame ni esa ehī hāame hū le amekase ye mli, ni dšee yakatfā añmā ahāwo fitšofitšo neke. Amenyōñmodšamo he mlai ke gbenanii le māmō ši šinñ ahū kebaši beyino ní ameba mli kwra ye Krislo ke emantšeyeli le mli, ni okadii ase afō ni sane dientše le aba le. Ši Nyoñmo mla ní tšōwo boni woba wōdšēñ dšogba ye dše neñ, ni edšieo Nyoñmo suomonanii le akpo le mā ši sinñ chā befēbe ke hefēhe ke mofēmo.

Mose hī Nyoñmo nō ye duñ kpī leñ dšetšeremo ke dšenamo gbīī 40 soññ, ni beni Iehowa gbe ekele wiemo le na kwra le, ehō odase tei tetrei enyo le ní eke ledientše ewao ñmā kitāi nyoñma le ye no le ehāle.

Ši oya mli Israel mañ le hīe dše Iehowa anumnyam gbeyese mo le no po! Beni Mose tše ye goñ le no le, amefie amagā

ní dši tšinabi ko amehã amehẽ, beni afe ní etšõ amehĩe ni ewaame ke-ya Kanaan šikpoñ le no! Gbĩ no beni Mose dšẽ goñ le no ekpleke ši pe le, amehye gbĩdšurõ amehã amewoñ, ni amehã afole ni amehyeye nii ni amehndšodšoi! — Agbene beni Mose beñke nsra le ni ena tšinabi ke dšõ le, emli wo la naakpa, ni enõ mla tei tetrei ní hĩe edẽ le etfia ši ye goñ le šiši ni amedfra, beni fe ní fe se le eko tei krokomei hĩi ni Nyoñmo ke ledientšẽ ewao sa ñmã mlale ewo no ekoñ dši no. Ši amagã le dientšẽ le Mose nõ ešimole mlumu, ni enõ-fã nu no, ni enõ-hã Israelbii le amenu; koni amena ameyakawoñ le šiši dšogbã, ni ameyo se. Keke ni ehã Lewimei ní nõ amehẽ amedamo Mose masei ye efãmo le na le mĩa ameklante ke-tšõ nsra leñ, ni amegbe toigboloi le ateh mei 3000. Neke nyõmo-wo ní wa le hĩa mañ le, beni áfe ní agblaame ke-dšẽ fitemo-bu le ní kule ameke woñdšamo agbe mli le na. Ši beni Mose ba Nyoñmo hĩe le, ekpa fai ehãame ni eke: „Ao, amefe eša kpeteñkple: ši kẽle nõ-faame!“ —

Israelbii le ba amehẽ ši ni amehmẽ ametsui ši amehã amewoñdšamo nyõmowo le; ši kẽle amena ametsake ametsui ye anokwale mli amehãã Iehowa. Etšee keke le ameboĩ ñkomo-yeli ke yafo ekoñ ameke: „Hẽ: namo ahãwo lo woye ye bie ne?“ ni amehĩe tšẽ Mizraim lo-kukwei le ahe. Keke ni Nyoñmo hã koyo tfa, ni koyo le lo trakokoi ke-dšẽ nõ le na ke-ba ebalie nsra le he. Ni mañ le te ši ameyabua na gbii enyo soññ. Ši beni lo le yo ameh nyãnyõdši ašiši lolo le, Iehowa tšiaame nii ke tšiamo kpeteñkple, ni afuame ye dšei, ni atšẽ dšei ake Sedi-gbohĩabui le.

Afi ní dši enyo le no le Nyoñmo hã Mose tšu hĩ 12, koni ameya ameyasra Kanaan šikpoñ le. Ni amete ameyasra ni amekũ amese ke-ba amehĩe weinyibii ke yibii krokomei, ni amekafõ šikpoñ le babao, ake šikpoñ ní fufõ ke wo hoq ye mli moñ; ši ameyi nyoñma hũ wo mañ le he gbeye ye šikpoñ le no bii oblaĩ ke mādši ní wa le ahewo ni ameke ake anyeh akwo ke-ya akeame ayawu; ši amehẽ wa tšõ. Keke ni mañ mũ le fe boĩ blomõ ke yafo ameke: „Wona ni wogboi ye Mizraim, alo wogboi ye ñã ne no tete!“ Ni ametsẽ Mose hĩe atũ. Iošua ke Kaleb ní dši sraloi le ateh mei enyo le boĩ amewiemo ke tšõmo moñ; ši mañ le ñheame tei ametfia.

Keke ni Iehowa anumnyam pue ye amehie, ni eke: „Mē beyino ní neke mañ ne boomi musu ke-yaši? — Gbīiabo kē ní mihie kã ne: Ke ameteñ moko na Kanaan šikpoñ ní mikã he kitã mitšō ametšemei le, fī! — Iošua ke Kaleb keke ke neke mañ ne bii ní nako aye afii 20 le abote mli!“ — Ni nakai ebaba mli. Ametšomlo afii 40 ye ñã le no ke-yaši beyino ní amefē ametã.

Kēle nakai amefeo kpitiokipitio, ni amehao Mose tūtu, boni wonaã ye ewodši le amlī le. Gbiko le šikpoñ le mi atūa-tšeloī ní dši Kora, Datan ke Abiram asafo le hiekaloī. — Gbī kroko le Iehowa tšu la-onufui ye hūhūhū-wieloī le atēñ ni amegbe mei pī ke-yaši beyino ní amekpa fai, ni Nyoñmo toame walaheremo okadi ní dši ayawa ouufu ní aññ-sēñ ši, koni amekwēle ní amehhe atã le, k. n. (Kw. Ioh. 3, 14. 15).

Beni afii 40 etã le, Israelbii memedši fē egboi, dša Iošua ke Kaleb ke Mose keke; ni yino kroko bii ní ekase toibō fio le eba dšēñ. Ni Mose ke mēñemei bole Edom šikpoñ le hewo ni ekeame ba Kanaan bokã gbe ye Iordan se. Dšemei egbe Amoribii amañšemei enyo, Sihon ye Hyešbon, ke Og ye Bašan, ni enō amēšikpoñ ní dši Iordan bokãgbe šikpoñ ke-dšē Arnon fã le na ke-yaši labok fã le na; ni enō-hã Reuben ke Šimeon ke Manase fã akutšēiañbii le. Ši Kanaan šikpoñ dientšē le ebotee mli, edšake gbiko le ehemo ke yeli ñmēle. — Nohewo le agbēñe Iehowa tšōle ake etšēñ ní ebagbo. Keke ni Mose wie etšō Israelbii le ahū, ake amefe anokwafoi amehã Iehowa eke: „Bo toi, Israel! Iehowa, wo Nyoñmo le, dši Iehowa kome: ni osumo Iehowa, o-Nyoñmo le, ye otšui fē ke osusuma fē ke ohewale fē mli!“ 5 Mose. — Keke ni Iehowa hã ekwo Nebo goñ le ni dšemei etšōle Kanaan šikpoñ mū le fē ke-yaši nšo le na. Ni beni ekwe le, egbo ye dšei, beni eye afii 120 le, Kr. h. 1476. Nyoñmo gbomo wulu kple ne, ehēñmeii woko duñ ni ehewale gbodšoko. Le dši Israel tatšē ní dšieame ye Mizraim, ni ewaame ke-ba Kanaan, ni efe woyiwalaheremo tatšē le ní dšieowo ye dšē neñ ni ekewo yaã ñwei Kanaan le he okadi ko.

Mose gbele se le Mose tšulo Iošua, Nun bi le tšō Israel tatšē, ši Mose ñō eninc eñmē eno ye Iehowa kitã le na ni efã-

le etšō Israel ake ametatše ní amebabo toi ye ledientše enā-dšiañ le.

§ 4. Israel, Nyoŋmo maŋyeli le.

(Kr. h. 1475—1090.)

Agbene nyehāa wokwea Kanaan šikpoñ le fio dā. Šikpoñ mū le fē koyigbe hūsū le dši Lebanon gōdši le, ebokāhūsū dši Aram alo Siria nā le nō, eninedšurōgbe hūsū dši Tei-Arabia nā le nō, ni enaigbe hūsū dši Ateñ-Nšo le. Iordan fa le ní dšeo Lebanon ke Hermon gōdši amlī ke-hoo ninedšurōgbe le gbaā šikpoñ le teñ, ni efeo kpakpoi lo nšoi bibii ete ne: tšutšu le Merom-kpakpo bibio le, no se le Genezaret-kpakpo alo Galilea-nšo le ni nagbe le Nšo gbonyo lo Nō-nšo ní da fio, heni Iordan bote ni edšee kpo doññ le. — Ši noni atšeo Kanaan šikpoñ titri le dši šikpoñ ní kā Ateñ-Nšo ke Iordan fā ke Arabia nā nō le teñ le. Ekele dši nmlētfai 62 gbenyimo, ni elemo heni eleo titri ye le dši nmlētfai 40 gbenyimo. Eniibanii hī naakpa, titri le blofo-nmā, wein, mū, agbamii, amišrobii kpakpai, nmei sroti, wō, fufo ke tšofā ke nma ke nii ke nōmo ewoo.

Kanaan šikpoñ ne, le mādši sroti komei hīo nō sa le. Mei ní na hewale titri le dši Kanaanmei dientše ye amekutšei kpawo le na. Mañ ní wa hū dši Filistifoi ní anyie amegbei aŋo atšeo šikpoñ le fē ake Filistea alo Palestina hū le.

Boni Israelbii le ba Iordan bokāgbe šikpoñ le nō ni ameye nō ni amēbo nsra ye dšei le wona momo. Agbene Nyoŋmo ke amesafoiatšemei anukpa hē Iošua le ake: „Te ši ni ofo neke Iordan fā ne, bo ke omañ le fē: na tšui; ši osane le afere ni eeho!“ Keke ni Iošua te ši; ni na, nšo tšuru nakpe sane le ba ye bie ne hū ekoñ: osofoi le ke Nyoŋmo adeka le tšō mañ le hīe, ni beni amenādši še nu mli pe le, fa ní na wa le mli nui le amlī gbla enyo, ni noni yo yiteŋgbe le damo ši kē kōme, ni šišigbe le nō ho ke-te ahū ke-yaši beyino ní amena gbe gbīñ nō mli ní mañ mū le fē tšō ke-foñ le. No dāni nui le ba amegbe mli ekoñ.

Keke le Iošua na tšui naakpa, ni enibii fē fere ye eden.

Nyoŋmo nakpe yeli ke buamo na le enõ Ieriko mañ ní wa le, edšake ehe gbogboi le gbe ši bum šikome ye Israelbii le ahĩe. No se le enõ Hai ke mādšimādši le fẽ ekomekome. Nyoŋmo šiwo ní ehã tšemei le ena eba mli agbene, Afii kpawo mli aye šikpoñ titri le no, boni anyẽ adša mli ahã akutšei 9½ ní efe le. Dšeñmādši ní efe fiemo le aši ahãame ní ameficame ekomekome. Ioš. 1 k. n.

Ši agbene Nyoŋmo ewo kitã, ake aplene neke bñema dšeñmādši ne fẽ tñem. Efeŋ mo ake nakai kitã le na wa tũtu; ši Nyoŋmo moni dši dšeñ mũ le fẽ kodšolo le boame koko ni ehĩeame ke tšuišitõ ahũ ke-dše Abraham yino le afii 400 soññ, ni agbene amehẽ ešai fe nine, ni amesa kodšomo ke fõbu, ni Israelbii le agbena dši, ake amegbeame ni amehẽ amešikpoñ, ní efe šikpoñ kome ye šikpõdši le aten, beni asõmoŋ Iehowa Nyoŋmo kome ye.

Ake noni ameyee neke kitã ne no fitšofitšo ni amegbee mādši ní efite neke le fẽ le hewo le amefe „tšõne ke pam-pĩ“ ye Israelbii le ahĩe; etšake Kanaanbii ní efe le ke Israelbii le futu, ni amešišiuame ní amedša ameyakayaka-wodši le, ni Nyoŋmo ke amanehũlũ ke hedšramo baã ameno da kpitio-kpitio. (Kw. Kodšoloŋ awolo le.)

Agbene beni adša šikpoñ le mli ahã akutšei fẽ, dša Lewi akutšo ní agbe afã šikpoñ le fẽ no, koni amefe Nyoŋmo tšũdši titri le, Iošua ye ameno afii kplaññ ye dšale ke mlihĩle na. Amena hedšole, ni edšurõ fẽ ní Nyoŋmo kã he kitã etšõ ametšemei le ake efeame le eba mli pe, ekoeko efee. — Agbene beni Iošua na, ake edšeñdšẽ le ešẽ etã le, ebua Israel fẽ na ke-ba Šekem, ní ešeamẽ. Ekeame kpãñ kpãñmo, ni nagbe le eke: „Nohewo le agbene nyešea Iehowa gbeye ni nyesõmoale ye anokwale mli, ni nyekwaa nyoŋmei kpõdši le! Ši kedši eye efoñ ye nyehĩe le, no le nyekoa mo ní nyeasõmo ñmene gbĩ ne, ši mi le, mike miwe le, wosõmo Iehowa!“ — Keke ni egbo ye Iosef gbole mli, beni eye afii 110 le, 1459 ye Kristo hĩe.

Egbele se le Israel be noyelilo kome, ši amekutšegiatšemei le ke onukpai le yeŋ ameno. Ši Nyoŋmo dši amefẽ amemañtšẽ ni agbene Nyoŋmo mañyeli alo Teokratia dšie ehe kpo. — Israel hĩ ešikpoñ le no ake mañ sroto ní yo

ekoro kwra, esro amemañyeli ke mlai ke nii, esro amenyõnmo dšamo hũ. Dšeñmãdši krokomei dši woñdšaloj soñõ, ni „Nyõnmo hã amenyie amedientše amegbei ano“ ahũ ke-yaši beyino ní edromo - yinto adšie ehe kpo ašo mãdšimãdši fẽ, ní ate Emufolo alo Mesia (Kristo) mañšeyeli le ši ke-dše šikpoñ le nagbe le ke-yaši nšõ le nagbe le. Kêlê woñdšaloj ateñ tete le eye, ni edšie ehe kpo etšõame ye ametšuii amlí ke eniitšumoi le amlí (Bof. 14. 17), tšebele ekpodšiemõ ní yo ewiemõ le mli le amena: Israel keke ni ena, ni Nyõnmo hĩ ameteñ, ni ewaame pepepe. Ši Israel hũ tamo la ye woñdšaloj le ateñ, ni ameteñ mei pĩ na ekpemõ le.

Agbene Israelbii le, boni ameke Jehowa ye le, nakai ekeame yeo hũ. Ke amesõmole le, amefereo; ši kedši amekwale le, etuame ewo amehenyeloj ní bolegame ke-kpeo le aden ahũ ke-yašio beyino ní ametšakeo amehãale ekoñ: no ni eteo yi-walaherelo lo kodšolo ekãlo ko ši ehãame, ní ahere ameyi wala ekoñ, boni wonã ye Kodšoloj awolo le mli le. Neke kodšoloj le ayino dše lošua yino ahũ ke-yaši mañšemei le ayino afe afi 370: atšeole Israel mañ le ekãloj le ayino hũ.

Kodšoloj ní yo gbei titri le dši: Atniel, Ehud, Samgar, Barak (ke Debora), Gideon, Iefta, Samson, Šamuel (kwemo Kodšoloj ke 1 Šamuel wodši le).

Beni Šamuel gbo le, Israel tao „mañše boni dšeñmãdšimãdši le fẽ yo le;“ ni tše esaa Nyõnmo hĩe, kêlê ekplẽame ni eñõ Šaul, Benyaminyo le, ehãame, afe 1090 ye Kr. hĩe le.

IV. Dšeñmãdši krokomei ablema sane le.

Agbene noni woke Israel sane eše Kr. h. 1090 momo le, esa ake wokweo dšeñmãdši krokomei ablema sãdši le hũ. Ši ene mli wa fe no, etfakê Israel sane le wonã faññ ye Nyõnmo wiemo le mli, ši dšeñmãdši krokomei asãdši le wonã fiofio keke ye ameblemasãdši ke adesaĩ ní amegbagbaã amebii le ahũ ke-yaši beyino ni meikomei ñmã fiofio ni amefutu anokwa sãdši ke adesaĩ le amlí. Kêlê wole amehhe sãdši komei ke-dše Nyõnmo wiemo ke gbomei awodši le boni wonyẽ wona na fio.

§ 1. Mizraim alo Egipte ke Meroe ke Amonium.

Tšutšu le wokwe Mizraim sãdši, noni wona fio momo ye Israel sane le mli le.

Ham binu Mizraim (1 Mos. 10) ke esešibii le he ši ye nu afua le se etšee ye Afrika alo Meididšiašikpoñ gbefãñ heni Nilo fã le yo le. Gbomei fefeoi dšiamẽ ni amele nii hũ. — Amešikpoñ ní atšeo Mizraim alo Mizre ye ametše gbẽi anõ ní blofomei tšeołe Egipte le dši Afrika bokã-ke-koyigbe nagbe le šikpoñ heni eke šikpoñ legelege ní kã Ateñňõ ke Nšotšuru le teñ le ke Asia tšaa nõ ye le. Nilo fã kple le dšẽ meididši ašikpoñ tšuiñ tũtu ke-fo Mizraim teñ. Fã fefeõ ni, ni emli nu le akẽ akẽ eñõ fe nui fẽ. Mizraim šikpoñ le ní da tamõ Ašinte ke Dahome šikpõdši enyo le fẽ le dši neke fã ne dšõ wulu kome keke ní dšeo ninedšurõgbẽ šoññ ke-yaã Ateñňõ le na ye nineabekugbe le tõñ. Bokãgbẽ hũsũi, ke afo Suez šikpoñ legelege le dši gõdši ní kãmo Mizraim ke Nšõ tšuru le nine ní atšeo Suez dšõ wulu le teñ le. Anaigbe hũsũi le dši goñkpõi ke tšesai ní kãmo Libia šiañã le ke Mizraim teñ le. Nilo dšõ le balẽ ahũ boni ebẽnkẽõ Ateñňõ le ye abekugbe le, ni dãni fã le boteõ neke nõ leñ le, egba mli enyo. Šikpoñ ní kã neke nidši enyo ne atẽ le atšeo Delta, edšake etamo Heleni wiemo okadi Delta wulu (A) le. Eyišei titri hũ heni edšẽ le, dši fai enyo, Nilo yeñ ke Nilo diñ; Nilo diñ le dšeo Etiopia alo Abesinia gõdši le amlí, ši Nilo yeñ le edšeo Viktoria Nyanza kpakpo kpeteñkple le ní yo Nyoñšere gõdši le ke sno-goñ Kenia le teñ ye meididši ašikpoñ le tšuiñ tũntu ní ale gbĩĩ keke le mli.

Dã afi ye nyõdši Augusto ke Septiembre le mli fã le yio tamõ lilao ni ehaã šikpoñ mũ le fẽ nõ, koni etamo nõõ dientšẽ, ni mãdši ke akrowai ke goñkpõi le dšeo tamõ nõõkpõi komei. Ši enẽ dšee amanehũlũ ko, ši moñ šade-saneñ; etfakẽ ke beni ebaã ši ekoñ le, eši ñmõtõ ke ñmiamo babao dientšẽ no mli ní adũõ ñmã sroto ye amrõ, ni ebaã pĩ ahũ po ní blema le atšeo Mizraim akẽ „Dšeñ ñmã fiase“ le.

Blema le adšaa Mizraim šikpoñ leñ mlidšai ete: Yiteñ-Mizraim ke Teben (No) mañ wulu le: Teñ-Mizraim ke

Memfi mañ wulu le (Mof alo Nof ye Ny. wiemo leñ): ke Šiši-Mizraim ke Sais mañ wulu le.

Mizraim kleñkeñ mañše le ametšeo le ake: Menes. Mañšemei pī banyie ese, ši Keops ke Moris ye gbei titri ye ameteñ. No se le kolokweloj amañ ko ní atšeoame ake: Hikso le dše bokāgbe (Arabia?) amebatua Mizraim šikpoñ le ni ameye Šiši-ke Teñ-Mizraim no afii abo, ke-yaši beyino ní Yiteñ-Mizraim mañše Tutmosi ye neke Hikso ne no, ni efieame ekoñ. Bōni Mizramei dientšemei gbaā neke sane ne dši no: ši noni ametšii Iosef ke Israelbii le ke Mose le tā hewo le anaā fañ, ake nye ke hēgbele hewo amefutu amedšeñ sane le; ni neke Hikso ne dši Israelbii le dientše alo ameye amehie lo amese le dši wonaa na ye dšeñsādši le amlī; ši noni wokane ye Nyonmo wiemo le mli ye Mizraim hewo ke-dše Abraham yino le (Kr. hē 2000) ke-yaši Mose yino (K. h. 1500) le, no ni yo mli ni esa eye faññ hū.

Moni yo gbei fe fē ye Mizraim mañšemei le atēñ le dši Sesostri (afe 1400 ye Kr. hē le). Le ewu tai pī ni eyeo kōnim, esa ele emāñ ke ešikpoñ le no samo ke feremo ye hedšole bei le amlī hū, hewo le Mizraim mañšeyeli le bada ni esa efere ni ehie ba nyam ye ešiši fe ehiebe lo esebe le fē. Afii ohai komei amlī ye ese le mañšeyeli le, fere lolo; ši no se Etiopiamei alo Kušbii ní dše Meroe ye Mizraim ninedšurōgbe le keame wu ta, ni ameye Mizraim no ahū. Keke ni Šiši-Mizraim mli abladei nyonma ke enyo le te apam ni amete ši amewo nomei ni amedšie amepā ye Mizraim kue (afe 750 ye K. h.), ni amēboñ onukpai nyonma ke enyo no-yeli ní atšeo Dodekarkia le. No se le amemei nyonma ke enyo ne atēñ moko ní atšeo Psametiki le tše asrafoi kpōdši ke-ba šikpoñ le no, ni eboame apa ekeame ye enanemei onukpai le ano, ni eñō mañ mū le fē efe mañše kome mañšeyeli (Monarkia) ekoñ. Ši le hū ese le mañ le hewale le na ba ši ekoñ ahū ke-yaši beyino ní afii-oħa-yino ní dši ekpa ye Kr. h. mli le mañ mū le fē gbe Persiamei le adeñ.

Blema Mizrifoi le ahie kāmō ši naakpa, ameyitšōñ kwō, amēke meī kpōdši le be sane ko, ni amedši gbomei srotōi kwā. Mañ mū le fē adšadša mli kuikui („Kastei“) srotōi; ni mañku kome ke mañku kroko eboō nanyo ko, ake dša efī ahū dā.

Mañkui titri ní amedša mli dši ekpa, ni amegbehe boni abubuame le dši: 1) Osofoi le, 2) Tabiloi le, 3) Okwafoi le 4) Nãlɔi le (mei ní ñaa ke mei ní yeo dšra le), 5) Lelɛñbii le, ke nagbe noni dši 6) Koloikweɔi le, ní hĩo amehĩe kwrã le (1 Mos. 46, 34). Neke mligblamo feowo sane sroto moñ, ši kèle wonaa neke noñ ye India ke ñmene. Noni hĩ fio ye mli dši, ake tše fě tše tšoo chinu ledientše eniitšumo ekoñ, beni fe ní mofemo kase oñã ke eniitšumo pepepe dši no, edšake hũlo bi kaseo hũmo keke, gbogbofalɔ bi kaseo gbogbofã k. n., ši kèle suomɔ ke nanyobo feree ye neke mlidša leñ.

Ši kèle Mizramei le dši kašemogbomei ní le nii naakpa ye blema bēbe momo, ni beni fe se le ahũ, dāni amena ba ši tamɔ ñmeneñmene meididši le. Sa le dšee meididši le keke, ši blema mãdši le fě kase ñã ke niile fiofio ye Mizraim. Amele ñũlami ahe niile (Astronomia), šikpoñsusumo (Geometria), tšofaĩ ke tšamɔ he niile (Medikina), ke nii krokomei. Bobo ní amele tšutta le, wonaa ye ametšui ke gbogboi ke pilei ke sañi koi koi ní dše blema bēbe le amlí ke ñmene.

Noni feowo nakpe titri le dši amenuđšɔi kplei ní ametša ní ameke Nilo fá leñ nu le te hefēhe ameke-hãã ameñmõdši le nu, ni ameke ledši nyie amehĩe le. Noni hĩe dšra fe fě le dši Iosef-nudšɔ le ní keke hĩe ñmletfai 80 ní mañtše Mɔri tša, ní eke tšake ñã kpatã ko hĩe, ní efe abo-šikpoñ ní wofo soññ le.

Me nakpenõ hũ dši Teben amamfõ ní sa ni edši „mañ ke agboi oha“, boni Helefoi asanegbalɔ Herodoto keowo le. Edfere Nilo toii enyo le no, ni dšo mũ le fě ní leo ñmletfai edfe ye dšemei le eyi to ke tšui ke gbogboi koikoi. Mõdši ke wõdši adšamo tšui koikoi ye dšei, boni anyõ ake ameteñ ekome tō koi le ato mañ ko tete. Mõ ko ko masei le anaã Memnon pilei le ní dši pilei enyo ní kwɔ nãdši 60, ni te kōme keke ake-kpe le. Ake ake sa le da lebi beni hũlũ te ši le ameteñ ekome le gbeo. He kroko hũ anaã blohũ trõmõ ko ní kã Sfinksi 200 ní dši te-dšatai amagaĩ ní hĩe yõ yitšo ni amedra tamɔ tšu kple ko teñ, ni blohũ nagbe le solemotšu ní tšeke šikpoñ agbene le ye dšei.

Ši nii ní amemãmo ní dra fe fě le dši Piramidei ní mãmo Mizraim teñ, ní Mizraim mañtšemei komei mãmo le. Ametamo mõ kakadãñ yiteñ (Δ) ke kodši edfe edfe ye šikpoñ ke kodši

ete ete ye maseimasei le ni amekwo fe tšui fē ye dšēñ, tamō goñ fio, ekome ye mli ní kwō afe nādši 600, ke abuo noni tšeke šia mli hū le. Emasei kome kele ye šikpoñ le hīe nādši 718. Amemāmo goñkpoi komei anō ni afe 40 ye Mizraim. Ke okweame ye soññ le, ametamo gōdši ayiteañ šōšōšōī, ni ake tei wudši soññ māmōame. Kpeteñkple le he Herodoto nu afe afioha ní dši enumo ye Kristo hīe leñ, ake Keopsi, Mizraim blema mañšemei le eko mā, ni gbomei 100,000 tšu nii ye he afi 30. Blemabii le keo, ake Mizraim mañšemei asañi ni; ni beni agble eko na ye wōbe ne mli le, ana tesa-gbonyo-adeka ko ye pia ko ní yo Piramide le teñ le mli take boni fotei amañnye tšu le kā gbotšui ateñ le. Šinaī lo samfedši be he.

Ši nii ní feo mo nakpe fe Piramidei tete le dši Obeliskei ní anaā ye koyigbe Mizraim titi ye solemotšui ke mōdši amasei le. Neke nii ne dši pilei ní hīe kodši edfe amešišilemo lo tile dši nādši 8—24, amekwole nādši 50—180, bele amekwo tamō mō kakadāñ ko, ni kēle Porfir-te kōme keke añō-kpeame! — Me hewale kpeteñkple atao ní ake-gbla neke tesai ne ke-dše gōdši anō ke-ba amemāmōhe ni ateame ši! — Neke Obeliskei ahewohewo le añmā fē ke Hieroglifai ní dši mfoninii añmāle ko ní blema osofoi le keke le le. Wōñmēñmēñe kasemogbomei ke niileloi eboī neke ñmāle šišitaomo ke tšōmo, ši fiofio keke amēnaā na. Franzetšemei le, beni Napoleon I keame yo Mizraim le, ena neke ñmāle ne alfabeto ko ní ake-nyēo anaā šiši le, ni 1834 amewo Obeliske ko ní kwō nādši 70 ni emā Mizraim akrowa ko ní atšeo Luksor masei le ke-ba lele mli, ni ameke-ba amemañšemañ wulu Paris le ametele ši amemā ši ye dšei.

Nakpenō kroko ní blema Mizrimei le mā dši Labirinto („Gbedūgbe“) le. Ene dši mō kpeteñkple ko ke tšui 1500 ye ñweigbe ke tšui 1500 ye šikpoñ šiši hū; neke tšui amāmōame bisibasā ní ke moko bote mli ni ebe gbetšōlo le, edū gbe kwra ni enañ esegbe doññ, edšake samfedši be he, ni gbogbo le bole ši ke-kpe. Ši ke gbetšōlo ke kane fata ohe le, bele ona ake akpe tšui le ahewohewo fē ke-kpe ke mfoninii soññ ní ana Mizraim sādši le ye mli. Beni Herodoto yo Mizraim le, osofoi le tšōle ñweigbe tšui le, ši šišigbetšui le mli ni ahāale

gbe. N̄meneñmene etšō koikoi goñkpo ko ni afe tšui ohai enyo keke ni afiteko.

Noni hāa mo he dšōo mo he hū dši Katakombai („šiši-gbonyobui“) ni anaä ye hefēhe le, ši titri le ye gōdsi ní yo Mizraim ke Libia teñ ye Mizraim anaigbe hūsū le na le. Ene-me dši asai kplei ke tšui ke piai bibii soññ ní akpe ye tesai amlī ye šikpoñ šiši le, koni ameto amegbohī ye dšei. Nšodoi enyo ke ete ye šikpoñ šiši ni ablanai nyienyie tšui atēñ soññ ke keke ke lemo ahū ní gbefālo ko ní bote mli ye woyino ne tšame „šikpoñ šiši mādši.“ Akpe ni ateo mfoninii soññ ye tšui le fē mli; edšake Mizrimei le bo amegbohī atšui le ahe modeñ fe hīekāloī anō le he. Neke tšui ne amlī blema Mizrimei le agbohī huha abo dfere ke ñmene: amefiteko, edšake ameke ohe ke amā ke tšofai ke ñmai srotōi sasa amegbohī le, dāni atoame, koni amekašra (1 Mos. 50, 2. 3.) Neke gbohī ní anaä ñmeneñmene ye afii 3000 se lolo le atšeo „Mumiei“. Katakombai pī amlī anaä amekoloi kroñkroī ní amēdša le agbohī ní ato nakai noñ le hū, titri le anaä alomtei akpei enyoo ye ekome mli ní feo nōkwemonō srotō ko.

Bele wona ake blema Mizrimei le aniitšumoi dra naakpa, ni dale titri ameke blema dšēnmādsi le fē sumoo. Nibii ní yo feo le, Helefoi sraä ni amefeo titri ye amebeyino le, Kēle Mizrimei amfoninii ke amagañ le ahewo hū anaä modeñbo ke űa babao ye. Anaä ameniitšumoi ke űai fē ye mli, boni hūlo ke tšinakoī hūo, boni weintromsalō űāā eweyinibii le, boni mamalolo loo mamai, boni atifowolo woo atifo, boni sōlo sōo űāñii ke tawunii, boni šikañalo űāā dfenei, boni niholo hoo nii, boni sañkutfalo tfaä sanku k. n. Amē-Biso („Byssos“) lo kpekpe ke klala fiñ le ye gbei titri, boni wonuo ye Nyonmo wiemo mli tete. Ši kleñkleñ űmāwolo-feloī dšiamē hū. Tšutšu le añmlā nii ye tei ke dade ke sānyā ke sumui k. n. anō; fe se le asaä koloi ahewodši ní añmā nii ye no (Pergamento“). Ši Mizrimei feo noko ní tamo wonmēne űmāwolo le. Amēñōo Papiro glā ní kwēo ye fā na le amegblaū mli ni ameke tei tetrei enyo mīāā, ni amegboō trotro, ni efe noko tamō wonmāwolo, nohewo le wotšeo no papiro (papier, paper) ye Ablotširi ke ñmene. Ameke woloñmā-okadii űmā enemei anō, dšee hieroglifai.

Ši tše neke Mizrimei ne fe niikasemogbomei ke niileloi neke ne moñ, kēle amedšamo le ehīī kwā, ewo duñ, ni amefeo bului ke koloi ye no mli fe woñdšaloj krokomei tete (Kw. Rom. 1). Amewoñ kple le dši Osiri ke enā Isi, mei amfoninii ní anaã kpitiokpitio ye Mizraim. No amesusuo ake edši hūlū, ni ene le nyōñtšere, tamō blemawoñdšaloj fē le. Ši fe se le Mizrimei boī koloiadšamo. Amewoñ titri ko ye koloi atēñ dši tšinanu Api, ní dši tšinanu diñ ko ní sāmā yeñ ke kodši ete ye ehīena. Akplale ke fo ši ye amegbīīdšūdši le ano, ni mañ mū le fē kula ši ye ehīe amedšadšale! Kedši egbo le, afe yāra ye šikpoñ mū le fē no ni aye ñkomo ni afofole āhū ke-yaši beyino ní ana tšinanu kroko ní tamole ye tšinai le atēñ. Keke le šikpoñ mū le fē ena tšuidšurō ke miše ke nyāmo ye neke omanyane sane ne he! Asañ amedša lofō ko ní atšeo ake Ibi („krišo“) le, ke alomtei ke bai ke onufui ke loi komei.

Mizrimei le le ake gbomo susuma ahī ši ye gbele se. Ke moko gbo le, osofoi le kodsole ye gbohīakodšomō le na, ni mañtše tete akodšo neke. Ke amebule bem ake gbomo kpakpa le, awo egbonyo le tšofā ni atole ye katakomba kroñkroñ mli, ni ahā esusuma le gbe, ake ebote Amente, ní dši hedšole gbohīadšeñ le; ši ke amebule fo ake gbomo foñ le, ahā egbonyo le šra ni esusuma le abote kolo ko mli.

Meroë.

Kedši wonyie Nilo fā le se ke-ya ninedšurōgbe le, wona ake ke wofō Nubia le woše fakpo kple ko he, heni Nilo gba emli ye efe Nilo yeñ ke Nilo diñ le, Šikpoñ ní kā neke fai enyo ne teñ le efe „Osfoi anoyeli (Hierarkia“) blema le ní atšeo dšei ake: Meroë. Blemabii le bu no amēši Aitiopia („Meididšiasikpoñ le“) no, tše enobii le dīī tamō biē meididši, ni ametamo Mizrimei le noñ ye niikasemo ke ña ke niile gbe-fāñ. Amemañ wulu ní atšele Meroë hū le amamfō le mli anaã amagaī ke mfoninii fefeoi ke Piramidei bibii pī ye ke ñmene. Blemayino ko mli le neke osofoianoyelihe le da kple dientše, emañtše ke enukpai ke lumei le fē le osofoi soññ ni; ni ameto nibii fē tfem gbedšiano ye amekpoi ke gbenanii srotai ana, āhū ní mañtše le nyēñ šišeramo tete ēya, dša amēlai ke kitaī ana keke.

A m o n i u m.

Agbene dša wowie blema Solemoťšu mañ Amonium hũ, ní dfere Mizraim anaigbe ye Libia šia nã kpeteńkple le no le he. Neke nã kpeteńkple ne ní atšeo Sahara hũ le hei komei efe šia sońń tamo nšo ní egbĩ, ši kpoi komei tamo nšokpoi, heni nu kpakpa ke nibii ní kwẽo yo le ye mli, ni atšeo neke kpoi ne ake „Oasii“. Neke kpoi ne eko ní hie afe ńmletfai 20 hebolemo le no Amon solemoťšu ke mañ le ni ake ake Meroẽ osofoi le eto le kã. Neke šikpoń bibio ní šia sońń bolele ke-kpe le ye feo naakpa dientše, eńolio ni nu pĩ ye dšei, ewo teĩ ke amitsrobii ke tšei fefeoi srotoi abo, akutui, agbamii, mũi srotoi, wein ke tšei ayibii ke nibii krokomei. Dšemei amã solemoťšu fefeo ye ahã Aitiopia woń Amun (ní Helemei le tšeoľe Dio Amon) le; ni esofoi ke wolomei atšui bolele ke-kpe ke ewebii fe tfem. Neke solemoťšu ne gbatšu ye mli, ni dšemei wońšemei le biöle nii ni egbaã etšoqame nii ní baba le ye. Neke gbale ne atšeo ake Orakel, ni yakagbaloi le le boni ameafe ní amena akatõ tũtu-ni ameke-laka wońdšaloĩ ní bio nii le. Neke Orakel alo gbatšu ne ale ye blemadše leń hefẽhe ni eye gbei wulu. Noni yo Delfi keke ní wobanu he ye Helemei asãdši le amlĩ le ta eno. Ši mei huhu abo dše hefẽhe ametšõ šiańã le no ke-babi Amun hũ. Emagã ní ake šika ke fiowu fe le hie toagbo-yitšo.

§ 2. Arimeĩ le.

Ke wodše Afrika alo meididši ašikpoń le no wońya Asia heni wofẽ wodše le, ni wotšõ Padan-Aram alo Mesopotamia ke-yaã bokãgbẽ le, wobaše goń kple alo gõdši kplei ahe ní ńmene atšeo Hindukuši, ši blemabii le tšeoľe Paropamiso le. Neke gõdši ne aninedšurõ ke abekugbe le mañ ko che ši ye Babel mõ kakadãń mã le se ní atšeoame Arimeĩ (ešiši dši: „mei ní abuõ alo mei ni sa“) le. Amesane le he mĩdšra naakpa. Amedše Iafet seši tamõ ńmeneme bļofõmei ni ameke menemei ke hie ke wiemo fe fe weku kome.

Abekugbe Arimei alo Zendmañ le.

Neke mañ tšō osofoi amañyeli ye blema bēbe le mli ye amesofo-mañtše Dšemšid šiši. Amegba ehe sādši wudši. Ake ake „esa šikpoñ le, eke lšei ke šikpoñ nibii kpakpai ke ñmāi srotōi ke koloī ke gbomei kpakpai ba šikpoñ le no, eke la hā-ame, etšō nui ke fai agbe ke-ba dšei, esa šihilebei k. n. gbe-dšianogbedšiano, gbomo foñ ko, lo helatše lo akpake ko be dšei“ k. n. Nohewo le atšeo neke mañtše kpakpa Dšemšid ne ake: „Nabualo kpakpa.“ — Wona ake neke gbomei ne le noko fio ke-dše gbomei adšeñ, boni eyo ye Eden trom le he. Ši ameke ake neke dšeñ ke feremo le etšee: „La Nyoñmo le“ ye no, ye gbomei amlī be fio ko; ši be ko aba kē ní ebaye no kwra ye Zend tšōmo le na.

No se afi ohai komei, alee be dšogba, ši ekole afe Mose yino le osofo ko ni atšeoḷe Zoroaster ye dšemei niañ, ni le le ebua emañ Nyoñmodšamo he tšōmo le na, ni esa mli, ni ñmā ewo wolo ko mli, ni neke wolo ne atšeo Zend-Awesta, alo Nyoñmo wiemo ye Zend wiemo leñ.

Neke Zoroaster ne tšōmo le na le ake akeši Nyoñmei enyo ye ke-dše nano ni amenye amehē, mokome dši La-Nyoñmo Ormuzd, ni moko le hū dši Duñ-Nyoñmo Ahriman. Kleñkleñmo le yeo mumoi kpakpai alo Amšaspandi le no ye La-mañtšeyeli le mli, ni moko le hū yeo mumoi fōdši alo Dewi le no ye Duñ mañtšeyeli le mli. Neke mañtšeyeli enyo ne wuo ta dā, ši beni yi yawula ši le Ormuzd aye Ahriman no kwra. Ši gbomo le, le le edamo ameyi enyo le ameteñ, ni enii ye mōbo, dša ake esōmo Ormuzd, moni tao eyi wala ehere, ni kēle esōmo Ahriman ke emumoi fōdši le hū, ni amefiteole ni amehaole, ni dša ake ekpātā amehīte beni afe ní haomo akafa tūtu le.

Neke Zend-mañ le, beni amedientše amemañtšemei le yeo ameno afi ohai komei le, amēba Asiriamei ke Mediamei ke Persiamei le ašiši, ni beni fe se le ameladše kwra ye ameteñ. Ši mei ní eye ameno le ke amenyoñmodšamo ke amemañyeli mli nibii pī ba dšeñ kē. Atšeoame ake „mei ní awoame le;“ ni Zendawesta mli kukudši ke neke blemamañ le he sādši ne ye Persiamei le adeñ ke-baši ñmene gbī ne no. Asañ hū

ñmeneñmene le mei pī ye Asia ni titri India niañ mei ní dšaa la lolo ní atšeoame ake Parsime le.

Ninedšūrōgbe alo India-Arime le.

Arime le ní yo Hindukuši goñ le ninedšūrōgbe le fā ye dšei blema bēbe ni ameyiñ amete ni ameyahe ši ye India (ní dši Hīegbe alo Bokā-India le),

Neke šikpoñ ne Abekugbe hūsū le dši šikpoñ le no gōdši ní dra fe fē (boni aleo ñmēne) le, ní atšeo ake Himalaia gōdši le. Neke gōdši ne atēñ nyoñmai enyo soññ kwokwo fe Amerika goñ kple ní fe fē ní atšeo le Tšimboraso le, ni enē hū kwō afe nādši 5000 fe Ablotširi goñ Montebank ní kwō fe Ablotširi gōdši fē le. Himalaia gōdši le amlī goñ yiteñ ní kwō fe gōdši fē ní ale ye ši kpoñ mū le fē no le ní atšeo le Hyumulare le hīe nādši 29,000 kwō le. Amerika goñ Tšimboraso le hīe nādši 20,000 keke. — India anaigbe hūsū ní yo nineabekugbe le dši India fa kpetēnkple, ni ke-dšeo enabu le ke-baa ninedšūrōgbe ahū ke-bole ši ke-baa bokāgbe le ke-yaši Ganga-ke-Bramaputra fai kplei le anabu le na le, India nšo le bole India; edšake nšokpo fā ni. Ebokāgbe hūsū ye abekugbe dši Segbe-India ke-yaši Himalaia gōdši le ahe ekoñ. India fai kpetēnkplei ní yo enine-abeku-bokāgbe le dši Ganga ní tšō koyigbe India le teñ ní dši amefā kroñkroñ le, ke Bramaputra ní yo ebokāgbe le. India kome da tamō Ablotširi mū le fē. Ke-dšeo enineabekugbe gōdši le ní sno ke nu ní efi le soññ ha amēno le ke-baši eninedšūrōgbe nagbe le ehīe dšēñ koyoi srotōi fē, feī ke latša ke nii ní kāmō teñteñ le fē. Ešikpoñ le hī naakpa ní eba nii kpakpai srotōi abo, ni adiagbai ke tei ní dšra wa ke nii srotōi yo mli. Agbene Engliši-blofomei yeo no, ni amēmañ wulu le dši Kalkuta ye Bengali nšo ble le na.

Neke šikpoñ fefeo ne no Arime le amañ le ye ye blema bēbe le. Amēdši gbomei fefeo ke blofōmei ahīeī, ni amēsa amēdī tamō meididši ní yo dšemei šikpoñ le no sa le.

Agbene amētete mañšeyeli komei aši ye India, ekome dši „hūlū bii le amañšeyeli le“ ke Ayodhia, emañ wulu le, ke „nyoñšere bii le amañšeyeli le“ ke Hastina-

pur, emañ wulu le. Amemañtšemei dše tabiloj asafokū le mli; ši amenukpai ke amedšinafoi le dši osofoi soññ.

Edšake neke mañ ne hū egblagbla mli mañkui mañkui („kastei“) soññ tamō Mizrimej; ni ameyo nakai ke-baši ñmene gbī ne no pepepe. Amedientše amekui le dši edfe keke sa le: Bramanifoi alo osofoi, Kšetrifoi alo tabiloj, Waišifoi alo hūloj ke dšrayeloj, ke Šudrifoi alo ñaloj le. Esoro kū ní dši enumo ní atšeoame Pariamei le; edšake ame le amedšee Arimei kwra, ši amedši India blemabii ní Arimei ye ameno ni amebō ade ye dšei momo le. Ame le abuoame ake mei ní he tšee kwra, ni anana ameno ni ameba ši tūtu.

Arimei dientše le, ameye yitšei kpakpai ni amedši kasemo-gbomei momo, beni amebote India le. Dšemei ameke-fere afii ohai abo, ši fe se le amewa amedamo ši ye mli ni amegbodšo. Gbomei aña ke niile gbefañ le amedši „mei ní esa“ leleñ, boni amegbei šiši yo hāa le. Ameñmā wodši pī ní nomei atēñ pī hū ye ke ñmene; titri le wiemo, mla, tšofā ke tšamo, šikpoñ no nii srotoi, ñulāmii ahe niile, dale susumo k. n. ahe wodši. Amefo lalai pī hū, ni ekomei le atšō šiši ye Ablotširi wiemoj komei amlī. Ši ame wodši ní he dšra fe fē dši amenyoñmo-dšamo he wodši alo Vedai edfe le, no mli ní anaā amenii ní amele fē le hū ye. Neke wodši ne añmā afe afii 1400 ye Kristo hīe (ye Iošua yino le) ye Sanskrit wiemo le mli, ni ameye ke ñmene. Sanskrit le moko ewiee doññ, ši amewiemoj fē anye dši, ni nohewo le amebuole wiemo kroñ-kroñ, ni amekasemogbomei fē kaseo ni akase ye Ablotširi tete. Neke wodši amlī anaā boni amesuso Nyoñmo ke edšamo le he ye; ni tše nibii pī ehī ye mli, kēle ekomei hū ye ní dšē Nyoñmo aņkwale le mli.

Neke Vedai amlī sādši titri dši, ake Nyoñmo Ofe kome ye ní atšeo le Brahm; ši le le edšie ehe kpo etšō ye mei ete, Brahma, Wišnu, ke Šiwa mli; hewo le Brahm amagañ lo mfoninii ní amefe le hīeo hīe ete hū. Amekēo ake Wišnu ebabla ye šikpoñ le no afe šii kpanyo lo nehū, ni esa eebabla ekoñ ši ní dši nyoñma le. Ši menemei ašiši nyoñmei kpanyo ní draa tamō nomei ye: amenukpa dši Indra, ñwei nyoñmo le; ni ame hū amese mumoi lo wodši babao ba. Tšutšu le Brahma hā mumoi adšēñ dšē kpo ke-dšē ledientše emli, ni amefē

amehīo koyo ní yo ñwei soññ le mli. Ameteñ onukpa ko kwa Nyoñmo ni ešišu mumoi pī ní amefata ehe ye hīekō na, ni amēboo Nyoñmo toi doññ. Agbene Brahma bo dšeñ ní anaā le, koni eke neke toigboloi ato dšei ní akaame ni asaame ní ametsake ni amefe ehē ekoñ. Asañ gbomo hū, sa le eye, mumo kroññ dši le, ši egbe ši, nohewo le awole tšun, ni ahā ebla ye gbomotšo le mli, ye ehe ešai ní efe ye esa šihīle le mli le ahewo. Gbomotšo le kūo ese etšō šikpoñsu ekoñ; ši susuma le, keđši esa ehe ye ña ke niikpakpai femoi, ekā ke ledientše ehe toigblamo ke kamo le na le, eetšō ñulami adšeñ ke-ate Indra mañšeyeli le 'mli ni dšei eekpe tamō ñulami, ni eena nano wala, miše ke hedšole. Ši susuma ní efe efoñ ye dše neñ le, le le apile ni añō-kale ye egbele se, edšake ebla ye nibii ke koloí srotói ní sale amlī ahū ke-yaši beyino ní le hū esa ní eya ñwei le. Alii 432,000 ase le niifōđši fē se afo, ni nibii fē ní anaā le ašā ye la mli. Ši beni yi yawula ši le, bele nibii fē ní yo le yabote Nyoñmo mli he ní amedše le ekoñ, take boni nui kūo amese ke-yaā nšo le mli le. Ni ene dši amehedšole ní fe fē le.

Neke nii ne dši blema Indiamei adšamonii; ni noni Brahmafoi le kaseo neke Veda wodši le dāne ke ñmene hewo le enemei noñ dši ñmene Indiamei alo Hindumei anyoñmo-dšamonii lolo, ši amēñō bulu ke kolo nibii pī amefata he, ñmenēñmenē amewodši le ayibo še Milioi 330 soññ, ni amefite tūtu ye wōñ-dšamo mli; ši Nyoñmo wiemo hū eše amedeñ agbene.

Blema Indiamei le añā ke hewale okadii ke odasei pī ní feo mo nakpe ye ke ñmene. Amē-Pagodoi alo wodši amōđši ní mli wođ duñ ní asuō la ye mli le māmō ši lolo ní amedra ni amekwo fe Ablotširi solemotšui kplei tete.

Ši nii ní feo wōhīe yā fe fē le dši tšui ní amekpe ye tesai amlī ye šikpoñ šiši le. Nakai amekpe goñ kple ko ní ke ñmletfai enyo soññ ní atšeo Elora le mligbe kwā, ní emli fē ke-dše yiteñ ke-ba šiši le yi to ke tšui ke bui ke fōđši ke ablanai ke solemotšui soññ. Bu ko ye goñ le mli ni eke nāđši 150, ni elemo ke ekwole dši nakai noñ, ni solemotšu kple mā mli: ekele dši nāđši oha, elemo nāđši 60, akpe ke-dše tesa mli kwā, ni emli pilei ní hīele dši te fio ní dra fe fio ní yo dšeñ; ni tšui ke kpakpoi ke ama-

gaĩ srotói ní kwo nãdši 12 le boleo woĩtšu le he ke-kpeo. — Neke Elora goñ mli tšui ke nii le, ke okwe le, amedra fe nibii fē ní gbomei fe ye šikpoñ šiši le.

§ 3. Foinikimei le.

Agbene wodseo Bokã-Asia ekoñ ke-baã Asia bie gbe alo Anai-Asia, heni woboĩ le.

Ke wokwe Palestina nineabekugbe le, wonaa nõo na šikpoñ legelege ko ye Lebanon goñ le ke Ateñ-Nšo le teñ ní atseo Foinikia, ni dšemei blema mañ le atšeoame ake Foinikimei le. Amedše Ham bi Kanaan bi le seši le mli. Amedši mañ ko ní tšu nii ni ametši amehē naakpa dientše.

Amešikpoñ kele dši ñmletfai 50 (tamõ Adã ke Gua teñ dšekemo), ni elemõ dši ñmletfai kpanyo keke. Ši nõonabii dšime. Ni amenšo le na le, blei ke fodši heni ledši le yo fefefe le pĩ ye dšei, nohewo le amē tšutšu amete nõo hĩe amegbe lo ni ameye dšra. Amē tšutšu amekpe ledši kplei ní ake-nyeo ayaã nõo hĩe šoññ, ni mei ohaiõ boteo mli; ni nakai amete šoññ ni amekē mãdši krokomei ye nõono dšra le. Amekleñkleñ mañ wulu le dši Zidon („Logbehe“) ní atole dãni Abraham ba dšeñ. (Atšeo le tamõ Kanaan kromobi le, ni ekole le noñ etole). Efe mañ wulu naakpa sa le, ni atšeo le „Zidon wulu le“ ye lošua wolo le mli. Dšei noñ amedše ameto Tiro („Zor-teša“) ebiyomañ le; ni fe se le Tiro bada ahũ fe enye le ni etšõ Zidonmei alo Foinikimei amañ wulu le. Ni beni amegbe amefã ni ameyi fa le, ameto mãdši pĩ ye dšemei nõo le na, beni fe ni nõo ne na afe ñmletfai 50 kele le, ke okwe ke-dše nõo le hĩe le, etamo „mañ kakadañ kome pe“, boni blemabii le keo le.

Ni amenšo na blei le anli le ledši ní nyieo oya damo. Neke ledši ne amekē-te Ateñ-Nšo na mãdšimãdši ke nõokpoi fē ano ke-yaši Herkule pilei le, boni blemabii le tšeo Gibraltar nõo legelege le, ahe le. Ni neke nõo legelege le mli tete ametšõ ye Ablotširi ke Afrika teñ ke-ba Atlanti Nšo ní yo bie ke Amerika teñ le mli, ni ameba Kanaria nõokpoi le ano ye Afrika anai-gbe le. Asañ fiofio amegbe Spania alo Ameo ke Franze ke-ba Eñliši ke Franze šikpoñ le teñ ni ametšõ

ñmene Kaual nšo legelege le mli ke-ba Duski alo Abekugbe-Nšo leñ ke-bole Danemark ke-ba bokāgbē nšo leñ ke-kpleke blema Prusia šikpoñ le nō tōñ. Amesa amekpe ledši hū ye Arabia ke Persia nšo-blei le amlī ye Nšotšuru leñ, ni amekete India tōñ. Ni Salomo yino le amemañše Hiram ke Salomo te kpānmō mli ni amekpe ledši ye Ateñ-Nšo ke Nšotšuru leñ; ni amekete Meididšiašikpoñ le („Ofir“, kw. 1 Mañtš. 9, 26 ff. k. yi 22, 48) ke-kpe ke-dše Nšotšuru leñ ahū ke-bole ši ke-ba Spania ke Ateñ-Nšo leñ ekoñ. (Ekole adiagbai ní ana ye bie nšo le na le dše amedeñ. Asañ hū ekole blema Amerikabii le hū ke amepiramidoi ke amegbomogbē ke afole k. n. dše ameledšiañbii le amlī; edšake dāne atšio Nšokpo Atlanti tā ye blema wodši le amlī, ni ke-dšee Amerika le, alee noni dši.)

Hei srotōi le heni amekete ameledši baā le, ameto māđši alo Koloniai, ni ameteñ ekomei dra naakpa. Gade alo Kadiksi ye Spania ke Kartago ye Afrika dši ekomei.

Nakai afe ni amedšrayeli le tšō dšeñ mū le fē dšrayeli. Amekete ameledši ke amekarawanai (alo dšrayeloi gbenyieloi asafo ke yomai ke okpoñoi ke tedši, ke nii ní tšō šikpoñ) le šeo niibanii ke guonii fē ní ana ye Asia teñ ke Arabia, India, Mizraim ke Aitiopia le; nii ní dši šika, adiagbai, kolii, tei ní dšra wa, fiowu, tšo diñ ke etšuru, kroboo, tšofāi ke ñmai srotōi, kanē, wein, mū, ñmā k. n. Duski-Bokāgbē nšo na le amehēo ohe ní dšra wa tamō šika (amber) ye, Spania hō dfetei babao hāame, k. n. Neke nibii ni amehēo le, ekole ameyahōo amehāā māđši krokomei ekoñ, boni ameyo le, alo amekete-ba šīa dā ni amekete-fe dšrayelinii srotōi komei, dāni ameyahōo ekoñ; edšake ñāloī wudši dšīame hū. Niiāñloī ní loo nii fefeo le pī ye Zidon; atifowoloi hū ye Tiro. Mamai fefeoi, titri Tiro Purple afaseo tšuru) ní yo feò fe fē, afefe ke glasei srotōi ní ame titri amele femo ni ake ake ame tšutšu amefe le, šīanii ke wulamōnii srotōi, ašīnabii, dfenei k. n. amekete-yaā dšeñmāđšimāđši fē amlī amehōo; ni nakai ametšōmō niatšemei naakpa dientše (Kw. Ies. 23; Ier. 47; Ihes. 26. 27; Sak. 9 k. n.)

Tamō Mizrimeī ke Israelbii le, amele woloñmā ke kanemo ye blema bēbe momo, ni ame titri amekete-batšō dšeñmāđši krokomei, Helefoi k. n. Amewiemō dši Hebri wiemō le noñ.

Amē tšutšu amesa purpure atifo. Neke atifo ne dše nšoŋwa ko mli. Ake ake gbīko le tokwelo gbē ko baye neke wai ne ekomei ni enyontšo ke kuntu alo tohetšoi yeŋ ko tšumo enabu tšuru, ni no ni ena ake nōtšuru le, dšee lá ni, bōni tšutšu esusuo le, ši moŋ atifo tšuru fefeo ní kwaa kwra. Ni beni ekwe heni edše le ena ake edše neke wa ne mli; ni abuaā amena oke-woo mamai atifo. Tšutšu le neke purpure mama ne dšra wa āhū ní maŋtšemei keke nyēo ameheo; ši fe se le edšra ba ši fio, ni ŋmeneŋmene afee he niitšumo doŋŋ.

Noni amekweo ŋulamii ye amenšohīe - nyiemō le mli hewo le amele ŋulamii ahe niile (astronomia) naakpa, ni amedšrayeli hewo le amele akontabū fe mādši krokomei fē. Niilei krokomei ase le amedii tūtu ko.

Amenyōŋmodšamo hū dši woŋdšamo foŋ ko, bōni wona ye Nyoŋmo wiemo mli (Kwemo Isebel ní dši Tiro maŋtšebiyo ko le titri). Amenyōŋmo lo woŋ kple dši Baal (= „Nyontšo“) alo hūlū nyoŋmo le: atšeolē Molok (= „maŋtše“) hū, ní amēšāā amedientše amebii fufobii amehāale; ni amenyoŋmoyō titri dši Astarte (Aštarot, Ašerot alo ŋulami ke aklontoi alo nyoŋtšere woŋ), ní amēke adfamaŋbōi ke nyeŋnyeŋtibōi sōmoole.

Ke ka amedšeŋba le, amefite fe mādši krokomei ní atši tā momo le, nohewo le Nyoŋmo wo Israelbii le akitā hū, ake apleneame; ni amēke amesešibii fē hū hīe kpātā kwrā. Amēbe anokwale lo mōbonale. Amedšuo gbomei ke gbekebii tete amehōo; amē titri amēke gbomei ahe dšrayeli ní ahīo le ba dšeŋ. Amemaŋtše Hiram ke Dawid ke Salomo kpāŋmo le hū nyēuame etšake; ni tše gbaloi le boame kōko le, amefite kē.

§ 4. Blema Hela le.

Agbene woši Asia ni wofoŋ ke-ba Europa alo Ablotširi le. Blema bēbe momo Iafetbii komei dše Asia ba Europa (Kw. Gen. 10, 2—5). Ke ametšō Asia fio le, ble nšo legelege („Dardaneli nšo legelege le“) ní yo ŋmene Konstantinopoli maŋ le he le keke le kā amēke Ablotširi teŋ; keke le amēše Trakia tšutšu, no se le Makedonia ke Hela: ni Helamei le dši kleŋkleŋ blofomei ní wole amēhe noko ke-dše blemasādši le amlī.

Hela da fe ñmene Hela mañtseyeli le tšutšu. Ekoyigbe hūsū dši Keraunia gōdši, ní dši amekē Iliria teñ hūsū le; ke Kambuni gōdši le, ní dši amekē Makedonia teñ hūsū le; amebokā hūsū dši Aigaia-nšo le, ni amenaigbe hūsū dši Ionia-nšo le āhū ke-ba enšoñgbe nagbe šōšōšō ní bote Ateñ-nšo le mli le ana. Adša mli ete: Koyigbe-Hela ke Epiro ke Tesalia; Ateñgbe-Hela, ní atšeo Hela titri, ke Nšoñgbe nšokpofā alo Peleponeso. Hela mū le fē kele ke-dše Nšo-gbe ke-yaši Koyigbe dši ñmletfai 110; elemo ke-dše bokāgbe ke-yaši anaigbe dši ñmletfai 70.

Gōdši wudši ní hīeo nādši 5000 — 8000 kwole le ye mli; Pindo-goñ kā Tesalia ke Epiro teñ; nyoñmei agoñ ní atšeo Olimpo le kā Tesalia; Parnaso goñ le heni ake ake Deukalion lele le ta ši ye nu babao le se le, ke Musai agoñ Helikon le kā Hela dientše mli, ni Kilene goñ le kā ninedšurō nšokpofā leñ. Efai titri dši Peneo ke Ahyilou le; kleñkleññō le yaā Aigaia-nšo leñ, ni eko le yaā Ionia-nšo leñ.

Hela hīe šikpōdši srōtoisrōtoi: gōdšianiiāñ ní he yo gbeye, ke dšoi ke ñaī fefēoi hū. Ke obote Tempe dšo le ní lalafoli le fē laā he, ní kā Olimpo ke Osagōdši le atēñ le mli le, ble tesai wudši wo ohe gbeye, ni dšo le dientše ní yo feo tutu le hā omli fiōo. Ši nü ní yo feo le fa āhū ke-dše tetēte. Dšemei ñwei le tšeo ni emli dīo dane; ni šikpoñ le ewula ke tšei fefēoi ke tšei ní wo yibii, titri le agbamii, ñmei ní ake-feo mū, weinyibii ke nii ke fofoi fefēoi le. Enšo na loi ke halai ke nii fa āhū. Šikpoñ mli le anaā dade, akoble k. n. ke tei ní dšra wa hū. — Bōni Helamei le ašikpoñ le yo hā dši no.

Neke šikpoñ ne no blemabii le dši Pelasgemei ke Helamei. Ameyi enyo le fē amedše Iafet seši le mli ni amedši Indo-Germania-mādšiweku le alo mādši ní Indimei ke Germanimei lo Duskimei dši mādši titri ye amemli le atēñ eko. Anaā ye amēhīe ke amewiemo le mli, ake amefē amedši weku kome.

Helamei feo ekā ni amētšio amēhe fa Pelasgemei hewo le nomei ye menemei aņo ni ameladše ye nomei atēñ. Ši lumei kpōdši hū ke amesafoi ba šikpoñ le no; nakai afe afii 1600 ye Kr. kīe le Kekropo dše Mizraim ba ni ebamā Kekropia, ní dši Atene mō wulu le; afe 1500 ye Kr. h. Kadmo dše Foini-

kia ba, ni ebamã Kadmea ní dši Teben (Hela-Teben, dšee Mizraim-Teben) mō wulu le; afe 1400 ye Kr. h. Pelopo dšee Asia fio ba, ni aňō egbei awo Hela nšokpofã le ake Peloponeso le. Ši menemei fē tfem futu Helamei le atēn ni ameladše ye amemli, ni amēňō amesu ke baň le; beni fe ní atšeo amēfē ake Helamei, ake dša Barbaroi alo gbomei ní leko nii ní yo Epiro le. Amedientšee ametšee amēhe ake Griekifoi, ši Romafoi moň tšeoame nakai.

Amēke ake Helamei agbei dšee amēblematšee Helen ko he. Akē ake le efo bihī ete: Doro, Aiolo ke Ksutu; ni kleňkleňmei enyo le ni sekpemo bihī enyo Akaiio ke Ion dši amēkutšei edfe ablematšemei lo akutšeiatsšemei ní aňō amegbei awo Helamei akutšei edfe le ake: Dorime, Aiolime, Akaiamei ke Ionime le. Neke akutšei edfe le dšee Tesalia amegbe amēfã Hela šikpoň mū le fē no.

Helamei dši mei fefeoi titri ye mādši le atēn, ni amēhīe su le abuo fefeo fe fē ke ŋmene. Ameyo yitšo kpakpa hū, titri le ye dšee neň nii agbefāň, ameyo kamkam ni amētšio amēhe; ši noni ameyoo titri le dši noni yo feo. Kēle amēhīe dšēň foň hū: amewoo amēhe no, amēhīe kōo, ametoō owyele, amēdši helogbomei, adfamaňboloi ke amēdientšee amēhe buleloi, dšuloi ke fōloi, take boni Paulo kadioame titri ye Rom. 1, 18—32.

Neke dšēňmaň ne, tšee amēwie wiemo fefeo kome le, amētšōo maň ke maňšeyeli kome gbikogbiko. Amēkutšei edfe tete le tšōo maň kome kome. Ši ke-dšee tetēte le amēdšadša mli amēfe mādši bibii pī, ni tšutšu le amēteň maň fē maň ye ledientšee emāňšee, ní yeo ameno ye amēkromobi fomō le na. Neke maňšemei le atēn ekālōi kplei komei yo ní akaiioame dane, ni akaseoame afeo ekã ye ta mli ahū ke-baši nagbe yinobii le amli.

Amēblema gbenanii komei dši Amfiktioniai le. No dši ake maňšemei ke mādši komei feo ekome, ni amēbaba amēhe na ye dšamotšu kple ko hewo amēdšaa amenyonmei le, ni amēkāmokāmoo kitāi amētšōtšōo amēhe, ake neke be ne fē mli le akawu ta ko ye amēteň. Agbene ke amena ebakpe ši neke, ni amegbe amēdšamo na le, bele amēdšadšeo bei ke sādši ní kã amēteň hū, ni ameyeo amēdšēň sādši srotoi boni afe ní ahī le. Neke kpāňmoi

ne hīo ahi ohai komei, ni aňo-fīmoo ame mādšimāđši srotoi afeo ekome, ni ake-to dšeñđšole ke feremo šiši ye ameteñ. Ši beni yi ya wula ši le, amemli gbodšo; ni asaň hū dšee Helafoi fē fata neke kpāñmoi ne ahe. Amefiktione ní yo gbei fe fē le dši Pile nō ní buaā ehe na ye Delfi hekroňkroň le.

Neke Delfi ne dši maň ko ní kã Parnaso goň kple le šiši, ni hekroňkroň ní fe fē ye šikpoň le no le yo mli. Edšake dšemei dšo ní kwo ko mli le ana flo ye šikpoň ní lamó dšeo mli; ni ke mo ta no le, ehā eyeo seke alo woň mōole. Agbene noni gbomei ní traā no ni amefeo neke ne wieo nokomei ní mokomoko nuu hewo le ake ake nyoňmo Apolo le dšieo ehe kpo etšōo mei ye dšei. Nohewo le amā gbatšu ye dšei ahāle, ni afāmo osofoi babao hū atole, koni amesōmole. Ši moni dši mo titri ye ameteñ dši yō osofo alo, okomfo ko ní dši oblayō mū ní egbo le ní atšeo le ake Pitia dāne. Ši mofēmo ní taoo ake eele noko ní baba le baā dšei ni amebabio nii ye dšei. Keke le ake neke Pitia ne boteo gbatšu leň ni akele taā šikalate ke nādši ete ní mā no flo le no ní ake laureli nidši bole he le no; ni beni ete no pe le, ehe boi kpo-kpomo, ehē űmeii boi nyiemo, eyitšoi le te ši ni ena dše afū; ni agbene gbēi srotoi ní dšeo ena ní moko nuu šiši le, osofoi alo okomfoi ke ake amenuo ni ametšōo šiši. Neke Pitia gbēi le alo oraklei le dši wiemoi kukudši ke amēšiši enyo, koni beni fe se le anyē atšō šiši neke lo neke. Kēle mei ní baā ni amebabio nii le ayi fa babao dientše ahū ke-yaši Kristo yino tete: dšee Helamei le keke ni baā, ši adšeo Europa ke Asia ke Afrika ababio nii; ni maňšemei ke gbomei wudši pi yo mli, ni amefē ametao ake adšie kpo atšōame, noni baba le, titri le ke ate ta mli lo aboī noko wulu femo le, abio ake eeho lo ehoň. Ni amefē amēke šidaniikenii bakē neke nyoňmo gbalō ne.

Orakel alo gbalē gbē kroko hū ye Hela, ye Dodona ní kã Epiro le. Ni asaň šikpoň le no hei krokomei hū ekomei ye, ši Delfi nō le ye gbei fe fē, ni nii ní dšra wa ní abua na ye dšei fa babao ní anyēň akane.

Wonu Helamei anyoňmo lo woň le eko he momo: ameye pi ni amēhe sane boni wona ye Helamei awodši le amli le ekomei ne:

Tšutšu kleňkleň le, — amēkeo — dāni nyoňmo ko nyoňmo

ko ye le, Kao, alo blema dšeñ sakasaka ní asako le ye; ni neke Kao alo sakasaka le mli le dše neñ edše, ke emli nyoñmei alo wodši fē. Nyoñmo onukpa le gbei dši Urano („ñwei“), ni eñā dši Gaia (Latin: Tellu alo „šikpoñ“). Amefo Hekalonhyiroi alo mei ní yo nidši oha, Kiklopoi alo oblañ ní yo hieñmei kome ye amehiena, Titanoi ke Gigantoi ní dši oblañ srotói ní he yo gbeye soññ, Kiklopoi le wo ametše le mli fū hewo le eñdame etfia Tartaro (alo gbohĩadše) le mli. Ene do amenje hewo le etšire ebii krokomei le ayi se, ake ameto he owyele. Keke ni Krono (L. „Saturnu“ alo „be“) ní dši Titanoi amlí gbeke le kpa etše ye señ le no, ni eñō ledientše ehe eta no. Agbene le le ke eñā Rhea le amefo bii komei, amebiyei Hestia, Demeter ke Here; ke amebihĩ Pluton ke Poseidon; ši Urano mi ledientše ebii le fē; nohewo le Rhea ye ñkomo naakpa, ni beni efō ebi gbeke Zeu (alo Dio) le, ehere eyiwala, ni eñō te ekota emamai amlí ehā etše le, ni emi ye nādšiañ. No se le ehāle tšofā ko enu, ní efe ebii ní emi le fē ní amehite kāmō lolo le ekoñ. Keke le Zeu kpale ye señ no, ni ledientše eta no dšogba. Agbene le le eyeo dše neñ no mañtše etše; ši nyoñmei krokomei ní dši enyemimei alo ebii le fataa ehe, ni amedši nyoñme onukpai.

Neke nyoñmei onukpai ní Helamei le (ke Romafoi le hū) dšaa titri le dši:

Zeu lo Dio (lat. Iupiter), ñwei nyoñmo ke nyoñmei ano mañtše le. Ehie osraama ye eninedšurō, ni okropoñ ko yo emasei lo eta no.

Poseidon (Neptun), nšo nyoñmo le. Eta ñlei afili alo lele mli ní nšowodši gblaä, ni ehieo aklonta ke ehe kodši ete ní eke hosoo šikpoñ ke nšo le ye edeñ, ni enyieo nšo hie.

Pluton (Pluto), gbohĩadše nyoñmo le, ni yeo sisai ano mañtše ye Hade lo gbohĩadše ní woo duñ le mli le.

Apolon (Apolo), gbale ke ñāi ke lalafō nyoñmo le. Le le ehe yo feo fe nyoñmei le fē. Ekpāa ble.

Are (Marsi), ta nyoñmo le ní he yo gbeye, ni eyeo seke ye ta leñ.

Hefesto (Vulkan), la ke la he niitšumoi ke sōloi

anyoñmo le. Esōñmeii yo la gōđši le amli, ni Kiklopoi le ní adšieame ekoñ ye Tartaro mli le đši esōlōi.

Herme (Merkurio), otšamei ke wiemoi ke ñōmōi anyoñmo ní đši nyoñmei atšame ke amebōfo le hū, moni dšieo amēñāwo ke amesuomonanii le etšōo gbomei le. Ehīe fidši ye enādšiasē.

Dioniso (Bakhu) dā nyoñmo le. Ehīe weinbai akekre ye hīetšo hewo, ni adšale ke dā tromo ke sekeyeli femoi srotōi ní yo tañ le.

Here (Juno) Zeu lo Dio nyemīyo ke eñā fē, ní đši ñwei mañnye ke gblašihīle nyoñmoyo le. Ehe ye feo ni eda hū ni titri le ehīe hewō hīeñmeii le. India krakunu (alo „pea-cock“) ní he yo feo fe fē le damo emasei.

Hestia (Vesta), šīa-ke gblašihīle-ke late feremo nyoñmoyo le. Edšamošū leñ le la ní agbeñ tšoo dšei dane.

Demeter (Kere), ñmā ke able nyonmoyo le. Esmoo gbomei titri. Ehīe ñmātšei akekre ye ehīetšo hewo.

Palas Atene (Minerva), ñā nyoñmoyo le, Zeu biyo ní esmoo fe fē ni. Eke dadefai, klante ke akplo fe ke-dše Zeu yitšo mli. Elošō đši patu le.

Artemi (Diana), gbōbimo nyoñmoyo le. Ehīe nyoñtšere (fā) ke bayeloyo ko.

Afrodite (Venu), suomō nyoñmoyo le. Ehe ye feo fe nyoñmoyei le fē; edši Zeu biyo, ši edše nšōñ afūi leañ eba.

Neke nyoñmei onukpai ne fē (ke adšie mei enyo le yeñ le), hīo Olimpo goñ le no ye mō ko ní kwō ke-te ñwei leñ. Dšei amēdše kpitiokpitiō amebayimō ši ke-ba šikpoñ le no. Ši Poseidon le, emō ní đši afefe soññ le ye nšo šiši; ni Pluton nō le ye Elisio alo he fefeo ní yo gbōhīadše leñ le.

Ši neke nyoñmei onukpai ne ase le, nyoñmei alo wōđši bi-bii pī ye, amemli titrii đši: Hebe, gbekebiiaši nyoñmoyo le; Iri („kwabuete“), nyoñmei abofoyo le; Eo, dšetšeremo alo hulu šite nyoñmoyo le; Musai nehū le, ní đši ñāi srotōi anyoñmoyei ní fataā Apolo he le; Karitei (l. graziai alo „nyami“) ete ní boleō Afrodite ke kpeō le; Temi, dšale nyoñmoyo le; Nemesi, nādšiañto nyoñmoyo le; Eumenidei (Furiai) alo oweletō nyoñmoyei le ní hīeō onufui ye yitšōi anādšiañ; Eri („bei“), bēi nyoñmoyo le; Pan, kose, ñmōđši ke tokwelo

anyoŋmo le; Nimfei alo nubu ke nu nyoŋmoyei le; Oreadei alo gōdši anyoŋmoyei le; Driadei, alo tšei anyoŋmoyei le k. n. Hela susuo ake amenyoŋmei ye hefēhe ye dšēn tamō bie-bii hū.

Meŋemei ase le nyoŋmei alo wođši fā ke fā ní dšē gbomei atēn ní amedši ekāloi ní hīe gbei ni aňōame ato nyoŋmei le atēn ye amegbele se le ye.

Helamei le susuo amenyoŋmei le tamō gbomei fefeoi, hewo le amedšamo hū fe gbomei ní lee Nyoŋmo dientše le feo hū, ni atšeo no hū ake „Feo dšamo le“: Ši kēle neke nii ne ní amesusuo keke le be feo ye anokwale mli, ni amedšamo le mli hū anokwa mīše ke nōmo be. Amenyoŋmei le hīe gbomei asubaň ke dšēn ní eša ye he le, amemaleo, amešišuo, ameboō adfamaň, amefiteo gblā, amebeo dane, ahū po ní ametše Dio le ní yo nakai noň kē le, lee boni ekeame aye ahā gbīī komei. Ni nakai ebaba mli ake Helamei le kaseo ameniifōdšianii ke amehīegbedšianii ye amenyoŋmei le ahe po. Ni te fe teň ní gbomotšui anyē mīše ke hedšole ana ye neke yakanyoŋmei ne aňō? Kedši eke nyoŋmo kome bo nanyo le, bele nyoŋmo kroko tšō ehenyelo, ni mokōme ní he wa fe fē le hū be! Asaň hū nyoŋmei fē no ke ametše Dio tete le no duň hewale ko ní he wa feame ní ametšeo Moira, alo Ošrā ní nyeo nyoŋmei ke gbomei fē ni kpitio kpitio elakaame ni ekpataā amehīe le ye.

Bele wona faňň ake Helamei adšamo fefeo ne hū edšee nokonoko ake duň wođšamo ní mīšedšemo be mli, ši moň fite-mo keke yoň. Gbeye ke nmiňmi yeo nyontšo ye mli, ni dšee suomō ke hīenokāmo, ahū po ní beni eyo hewale ye susumai ano lolo le, ameke gbomeiafolei tete gbeo amekekpataā amewođši amlifū ke-yaši beyino ní anaā ake yakaniī dšiamē, ni gbomei adfeňmō mli keke ni ameyo, ni no le ake-ame feo moň ni suomō lo hīenokāmo wala sa be mli.

Kēle lasrēmii komei ye neke duňdšamo ne mli: kitākāmo ní Dio le buo he le, amebuo kroňkroň. Asaň gbōi, meikpōdši, ohīafoi, yeli ke buamo taoloi k. n. ye neke nyoŋmo ofe ne hebu šiši hū k. n. Anmā ye Delfi dšamotšu le hīena ake: „Le bodientše ohel!“ — Amele ake ešafeloi ní sa fobu dšiamē, ni ametao hetšumō ye solemoi ke afolešā le

amli. Ameh̄eo ameȳeo k̄e, ak̄e gbele se le dšeñ ke ših̄ile ko ye, t̄se amesusūo no h̄u ye woñd̄sal̄oi agbena.

Boni Helamei susūo gbele se dšeñ le ne: Hade alo gboh̄iad̄se ye šikpoñ šisi t̄oñ. Gbehei enyo ye d̄sei, hed̄sol̄e-gbehe ni at̄sēo Elisio, ke p̄imo-gbehe ni at̄sēo Tartaro le. Agbenē ked̄si gbomo ko gbo le, esusuma kplekeo ši ke-yāa Hade. Bele t̄sut̄su le ēsēo Stigo fa le na, heni sisai afafolo Haron foame le, nohewo le ak̄e šika fio h̄ã gboh̄i ni ak̄e-foame, take boni biebīi le feo le. Agbenē awāame ke-bāa gboh̄iakod̄sol̄o Mino h̄e, ni le ebuo amed̄señših̄ile le he at̄eñ. Ked̄si abu moko bem le, ānm̄ēole gbe ni efo Lete fã le, no mli nu enūo ni eh̄e ke-d̄sēo d̄se neñ amaneh̄ul̄u le f̄e no, ni agbenē eboteo Elisio, heni ek̄e d̄sei mant̄se Pluto le ke susumai f̄e ni yo d̄semei le nāa m̄īse ke hed̄sol̄e ye d̄a; ši k̄ele abuu neke hed̄sol̄e ših̄ile ne ak̄e n̄okpakpa tam̄o šikpoñ le no ke h̄ul̄u la le šisi ne ših̄ile le. — Ši susuma ni abule fo le fōo la — fa ko ke-yāa Tartaro heni enāa n̄o ni yo gbeye ke-yāsīo nano ye. — Boni amesusūo neke n̄ona ne he ne: Sisifo ni d̄si gbomo foñ ko koklōo te kple ko ke-yāa gōa ko no, ni beni ēse d̄sei pe le, te le koklōo ši ke-yio ši ekoñ, ni ebōto no niit̄sumo noñ ekoñ d̄ane. Tantalo damōo nu mli ke-bāse emliteñ, ni h̄omo ke kumai yeo le ah̄u: eyiteñ le t̄sonine ke yibii fēfēoi kpakpai t̄sol̄roo; ši d̄ane, ke ēš̄ta enine ni ebaye le, t̄sonine le yāa n̄wei ni enine š̄e he, ni ke ekoto ši ebanu nu le, nu le bāa ši ni ēsēe ena. Ni nakai ni enāa niyenii ke nu d̄ane, ni k̄ele h̄omo ke kumai gbeole. Iksion le af̄ile akpete kokrolonto ko he ni aboleo ši d̄a, ni akromai tāa eno ameȳeo emlebo le, ši k̄ele et̄ã, ši ebāa ch̄e ekoñ k. n.

Agbenē sa ak̄e wokweo ameblema sãd̄si le h̄u fio, boni wonāa ye amelalafol̄oi ke woloñmãl̄oi le awod̄si amli le. Ši neke sãd̄si ne ni ekomei eba mli nakai leleñ le, adesāi pi futuo mli, ni noni yo mli le anyeñ ahala doñ.

Herakle (Lat. Herkule).

Nakai amet̄sēo oblañ ekãlo ko ni feo gbomei ed̄š̄ud̄si pi: ak̄eo ak̄e eh̄i d̄se neñ afe Kristo h̄e afi noni d̄si 1280 — 1230 le teñ. — Ak̄eo ak̄e Dio bi d̄šile, ni ek̄e man̄nye Alkmene

ní yo 'Tirinsi ye Peloponeso le fo le; edšake amesusuo ake Dio ke gbomei abiyei hū feo ni ekeame foō bii! Dio nā Here le yeo awuñā hewo le beni afo gbeke le, etšu onufui enyo ní agbele ye egbekesatšo leñ, ši abifao le ke enidši mīaame ní amegboi. Beni efe oblanyo le, edamo gbe nta na: ninedšūrōgbe le nōkpakpa damo ni efōle nine, ši abekugbe le nōfoñ damo ni elaka le: kēle eko ninedšūrōgbe le. Agbene eto eyiñ ake edšie dše neñ ye niifōdši le fē deñ. Ekpaā šikpoñ le no egbeo gbeyenibii, koloj awuiyeloi k. n., koni gbomei ahī ši fefēfe. Kēle nyoñmoyo Here le taogbe egbe dāne, ši Pala buo ehe. Ši gbīko le eye seke trukā ni egbe eñā ke ebii kpanyo. Neke nōfoñ kpātāmo hewo orakle ko kele ake esōmo Euristeo, Tirinsi mañtše le, afii nyoñma ke enyo, tše neke mañtše ne ešō sei le ye ledientše eden eta no. Ewiee hūhūhū, ši moñ efe nakai ni etšu niitšumoñ nyoñma ke enyo ní mañtše le hāle tšumo le. Emīa Nemei dšata ko ní he wa le ye enakutšei atēñ egbe, ni no se le ebu ehewolo; egbe Lernai onufu ní yo yitšei oha le, ni enagbe yitšo ní anyēñ he ata le efū ye šikpoñ; eye Erimanti batafonu kple le no; emō Artemi bayelo ní he yo oya tamō koyo ni ehīe šika aklontoi le; eke egaĩmbii tšere Stimpali lofōdši ní he yo gbeye le ke-dše koyoñ; ešō Amazoniyei amañnye Hipolite tawunii ní dšra wa le; edšie Augia tšinatšu ní tšinai 3000 yo mli afi 30 ní adšieko emli fē dā le mli fē gbī kome dšenamo, edšake etša nudšo ewo mli ní fā kple atšō mli; edšo Kreta tšinanu ní he yo la ni eye seke le he; ete eyamō Diomede okpoñoi ní tšēo la ke-dšēo amedañ le ke-dše Trakia ke-ba; egbe oblāñ Gerion ní yo yitšei ete le, ni ekpla etšinai ke-dše nšo ní yo šoññ le na ke-ba; elo Hesperidai šika tšeiayibii (akutui) le ke-dše Atlanta nšo le na ke-ba, tše drako ko bu amēhe; ni ekpleke ši ke-te gbohīadšēñ tete, eyamō abonsamīadšēñ gbē Kerbero le ni ekele tfa ekoñ ke-kwo ke-ba šikpoñ le no ekoñ; ši Euristeo nyēñle ekwe, ni ehā ekele te egbehe ekoñ. — Kēle neke oblāñ ekālo hewalo ne gbodšoō gbīi komei: gbīko le eta Lidia mañnye Omfale kpekpetšēmotšo le he; eye eñā hē Deyanira le he anokwa, ni enē hā egbe edšēñ na ke gbeye: yō le madšele kamsa ko ní ebo yo mli ní Kentauro (gbomo fā ke okpoñō fā) Neso hāle ní eke-na ewu suomō le;

ni beni ewo pe le, ehe mǎdšrale āhū ní ele laike kple ye Oeta goñ le no, ni ešǎ ledientše ehe ye no. Ši kēle emumo dše lalileji amlí, ni agbene mǎdšinií fē dše ehe, ni efliki ke-te nyoñmogoñ Olimpo le no, ni dšemei akele futu nyoñmei amlí ni Here ní kele ekpātā agbene le nō ebiyo Hebe ní dši nano oblayeiañ nyoñmoyo le ehāle gblā. — Neke Herakle adesā ne he dšra ye dšeñsǎdši le amlí, edšake anaale ye mǎdši krokomei adesā amlí hū, ni Herakle dšamo le gbē fā naakpa ye šikpoñ le no. (Kwemo Samson sane ye Ny. wiemo mli ní ekole mǎdši krokomei nu he ni amefite ehīe le.)

Argonautai atafā.

Asaň agbaā sǎdši pí ye Argonautai atafā ní akē ake afā afe Kr. h. 1250 le he hū.

Ake ake Nšo diň le na, ye Kolhyi le, šika toagbo hewolo ní yo nakpe le yo, ni maňtše Ayete ke tšotšoro kō ko mli, ni drako ní muo la ko bu he. Agbene Tesalia maňtše binu Jason kpe Hela ekāloi le fē ke-kpe ní amēka amēbote lele ko mli ke-ya dšei ní amēšō neke noko ní he dšra wa ne ke-ba. Keke ni oblahī abladei ke ekāloi fē babua amēhe na, ni amēbote lele ko ní atšēole Argo le mli (chewo le atšēoame Argonautai, ní dši Argo lelemlibii le) ni amēke tabloř 50 te dšemei Ametšō Helesponto (Dardaneloi anšogbe legelege le) ke Proponti (Marmora nšo le) ke Bosporo (Konstantinopoli nšo legelege le) ke Ponto Euksino (Nšo diň le) anšro-kei ní yo gbeye le amlí ke-yaše he ní amētao le. — Maňtše Ayete dientše biyō ní dši Medea űkōnyāyelo le ye bua Iason, ni no nine no etšō eye hedšramoi le fē no, ni agbene egbe drako le ni ewo šika toagbo hewolo le, ni nakai nyō leñ noñ eke Medea fē dšo foi. Maňtše le banyie amēse ye elele le mli, ni amēna ebalai momo; keke le Medea nō enyeminū fio Absirto ní ehīe ke-ba le egbe ni eflōle kukudši, ni eňō eyitšo ke enidši etšēke teša ko yiteň, ni ehenií krokomei le egbe efā. Beni etšē le bēňke dšemei le eyō ebi le, ni be mli ní etaoo ehenií ni efole ní efūle gbēdšiano, koni gbeke le sisa ana hedšole le, Argo edše ehīe ni beni etšomlo āhū le eše šia fefefe ekoň.

Neke lele ne mlibii le mokome dsi Orfeo, moni akaiole dane ake lalatse ko ni fe fe; etfakē akē akeši ke ela efata esaŋku le he le, koloi awuiyeloj baā babumo enādsi ana, fai le fōo ho, ni kōi le boio dso. Beni enā Euridike gbo le, ekpleke si ke-te Hade ni ela ke nōmo ke tsuiiantramo ahū boni etra dšemeiawodsi atšuiian ni amēnō esuomōnā le amehāle ekoñ le.

Teseo.

Argonauto ta le mli ekālo kroko dsi Teseo, Atika mañtse Aegeo ke enā Aetra bi hewalo le. No be le mli Atika, ni dsi Hela ten šikpoñ ko le ye Kreta nšokpo mañtse hewalo Mino šiši, ni etšu onia ye bei ni ato le amlī ehāale. Ši onia ni etšu le edsee šika lo no, ši moñ gbekebii fefeoi, hī kpawo ke yei kpawo. Amē le aňoame awo Labirinto (alo bu ni anaa gbe ye mli) ko ni yo nšokpo le mli len ahāa gbeye nō ni atseole Minotauro ni efā dsi gbomo ni ešišifā dsi tšina ko eyeo. Teseo nyēn ene ekplē doññ, ši Argonauto ta le se afii nyoñma — 1240 ye Kr. hīe — efā gbe ke-te Mino nō eyakpalē fai ake efō neke gbeye onia hemo. Mino ke ake kedsi ebote bu len ni eyāgbe Minotauro ni ebana gbe ke-dše Labirinto mli ke-ba ekoñ le, eekplē. Teseo nō-fō eno. Minotauro le, ešele gbeye; ši elee boni eefe ni eena gbe ye bu len. No ni mañtse le biyo Ariadne wole nā. Ehāle kpā doñkoro ko ni Teseo nō enagbe kome efī ye bu le nagbe le ni ehīe kpā dokoro ye eden ebote mli. Beni eyati gbeyenō le no ni egble edañ hakū ewole le, eke ekplo le tšeke mli ke-te šoññ ni egbele. Beni eye neke ehā sane ne le ekota ekpā le ewo no ekoñ ni eke tšō gbei logoligii srotōi ano ke-dše kpo. Neke eye ebua eman le, ni agbene ewye Ariadne, ni ekele te šia ekoñ.

Oedipo.

Sane ni baba agbene le tšowo ake Helamei ayi nañ wala ko ye ameyaka nyoñmei le aden; ši moñ ošrā ni ametseole Moira ni yeo amenyoñmei ke amedientse ameno le šraame kē ni elakaame. Boni amehēo ameyeo ni amegbaā ne:

Yaka gbale ni ametseo Orakle ko gba etšō Teben ni yo Hela ten le mañtse Laio, ake wo se ledientse ebinu

agbele. Agbene beni enā Iokaste fo binu ní etšeole Oedipo ehāle le, ekele hā tšūlo ko, koni ešele efō ko mli. Dšemei moko na gbeke le ní ehīe kā lolo, ni ewole ke-ba Korinto mañtše we le, heni alele ye le. Beni eda le, gbale ko gbale, ake edšo foi ke-dše edšaku leñ; ši akelele noni dši edšaku le ni le le elee; hewo le esusuo ake Korinto ni, ni edšo foi ke-te Teben ní dši edšaku mañ leleñ le. Dšemei ena numo ko ye gbē finto ko mli, ni noni nu mo ke hewo wiemo fāle, ake ehāle gbē le, ekle be ni egbele. — Etše ni!

No be leñ le Sfinki (kw. pag. 46) ko ta Teben gbe fintō ko he ye dšo ní kwole na, ni mofemo ní hoo ehe le, ebuole abe, ni ke elee šiši le, ešeole efō bu kwonkwon leñ. Agbene mokomoko leko šiši dā. Abe le ne: „Mē kolo nyieo nāđsi edfe no lebi, ni fane enyieo nāđsi enyo no, ni gbeke enyieo nāđsi ete no?“ Oedipo na šiši eke: „Gbomo ni: ewala be leñ lebi le enyieo nāđsi edfe (nidši ke nāđsi) anō, ni ewala be leñ gbeke eke enāđsi enyo ke tšo ko nyieo!“ Beni Sfinki le nu enē le, ena ake aye eno ni enō ledientše ehe etfa bu kwonkwon leñ, ni adšie šikpoñ le ye eden.

Beni Tebenmei le nū enē le, amēñ Oedipo amewo ameno mañtše ye mañtše numo ní ameninala ake agbele ye gbeteñ le nāđsiañ, ni amēñ mañnye okulafo le amehāle gblā. — Enye ni! — Agbene ošrā foñ bašrā šikpoñ mū le fē ahū ye enē hewo ni moko lee šiši ahū ke-yaši beyino ní niinalo ko dšie temosane le kpo le. Keke ni Iokaste wo esē kpā, ni Oedipo gbulō ledientše ehīeñmeii ni elila ši ake siselo ohīafo ko, koni eke-kpātā Eumenidai (owyeletō nyoñmei yei) le! — Bōni amēnyoñmodšamo yo dši no!

Troya ta.

(1194 — 1184 ye Kr. hīe.)

Troya mañ ní atšeo Ilio hū le kā Asia fio yiteñgbe ye Dardanelei nagbe ninedšurōgbe le.

Akē ake Eri (bē nyoñmoyō le) tao bē gbī ko hewo le beni ena ake nyoñmoyei ete Here, Pala ke Afrodite midamo ši mīgba sane le, enō šika akutu ko efō ameteñ, ni aumā ye no ake: „Yō ní he yo feo fe fē le nōñ!“ Agbene ameyi

ete atēn mofēmo susu ake ehe ye feo fe fē hewo le amebe ye akutu hewo, ni ameke amesane le ba amemantše Dio (Iupiter) hīe ní ekodšo. Sane le enōō ena hewo le etšuaṃe Troya mañtšebi Pari nō, moni yo Ida goñ le no ye Troya mañ le masei. Ameke amesane le ba ehīe, ni ameteñ mofēmo wole noko ši, ke-dši ebule bem le. Here wo hewale ke anumnyam ši; Pala wo nā ši, Afrodite wole nā fefeo fe fē le ši. Beni Pari nu ene le, ebu Afrodite bem, ni le le eye ebuale, ake eya Sparta mañtše Menelao nō, moni yo nā ní he yo feo fe fē ní atšeoṃe Helena le, ni elakale ni ekele dšo foi. — Wona ake Helafoi futuo adesaĩ ke anokwa sādši le; ši kēle wogbaā, edšake ale ake ekomei ye mli; ni noni be mli le, anaā mrā mli.

Menelao yeo nkomo naakpa ye enā fefeo hewo: enyemi Agamemnon moni dši Helamei amantšemei le atēn hewalo fe fē ye no be leñ ni eyo Argo le hū mli wo la naakpa ye neke sane foñ ní ahīo le hewo, ni Helamei le amantšemei le ke lumel le fē hū hīe gboi ni amesusuo nakai noñ. Hewo le amefē amesa tafā amewo Troya; dšee owyeleto keke hewo, ši ameta ke niha suom hewo hū. Tatše Agamemnon le šiši ledši akpe asafo ko fā ke-dše Hela ní amefoñ ke-ya Asia fio. Ekāloĩ le atēn onukpa dši Nestor ní dše Pilo le: ameteñ nālelo fe fē dši Odiseo (alo Ulise) ní dše Itaka le: ameteñ hewalo fe fē dši Ahyileo Mirmidomei le alumo le.

Ši amehenyelo Priamo, Troya mañtše ní dši Pari tše le, hū edšee gbedelo ko. Edši Asia fio mañtšemei le atēn hewalo ko, ni ameteñ mei pĩ ba baye amebuale. Esa ewadše Troya mañ naakpa ke gbogboi ke mōdši ke nii. Ebinukpa Hektor dši Troya tatše ní hīe esa naakpa hū.

Afi nyoñma soññ Hela ta le kã mañ le hīe ni amenyēēle amēñō. Awuu ta kple šikome ní ake-gbe na ye no be leñ, ši tai bibii soññ. Ekole lebi mañkpa ko mā leñ bii ní awoṃame ka le gbleo amegboi le ana ni amefereṃ ke-dšeṃ kpo: mei ní dšeṃ kpo nakai le, ekāloĩ soññ ni, ni ameke Helamei le atēn ekāloĩ komei baḃpeṃ amekame bawuo, nū kome ke nū kome. Amedamo ta filii anṃ ni ameke amekploĩ fṃṃame ni ameke amegaiĩ tšereṃame. Klante le amefee he niitšumo tūtu. Nakai amewu ahū ye Troya hewo, ni amenyonmei hū wu dšei ke bie ke mlifū kpeteñkple, tše anaaame. Gbomei pĩ

nyōnyoī ye tai enyo fē mli; ši agbee na. Troya tabiloī le fa tūtu lolo bōni Helafōi le enyēē gbogboī le ke agboī le amēka.

Be babao hū Helamei le atatše, „Ahyileo ní tamō nyoñmei le“ fe anihao, ni ewuu, etfakē „hī le alumo“ Agamemnon le eta ehe ni emli fū. Ši afi ní dši afi nyoñma leñ beni Hektor gbe etawunii-nyemi Patroklo le, bele efe ke-fā kpo ekoñ, egbe mei ahū ye Troyamei le atēñ gbī kome dšenamo, ni noni efeo kpātāmolá hewo le etao ešientše gbelo le. Hektor te ehe ye ekālo ní gri neke ne he ke-yaši gbeke, ni no ni eñō ehe etšōle. Ahyileo nyā. Ši beni Hektor na neke gbeyegbomo ne, blē gbeye mōle ní dši ekālo fe fē ye Troyamei le atēñ le hū: edšo foi: ni ši e te soññ Ahyileo wole foi ke-bole Ilio gbogbo le he ke-kpe. Beni yi yawula ši le, ewa edamo ši, ni Ahyileo fō ekplo ewole; ši Hektor kula ši, ni akplo le tšō eyiteñ ke-ho. Agbene Hektor hū fōle akplo, ši ekplo le tšeke Ahyileo tšēñ mli ši efoñ (edšake nyoñmoyo ko eñō-hāle). Ahyileo fā kpo ni eke-gbu Hektor sēñ. Nakai ekālo ablade le nyō, ni gbele mli tete ekpa Ahyileo fai ní ekabule egbonyo le. Ši kēle „Nyoñmotamolo le mlifū ke owyele nako eto: efi gbonyo le nanetšitšii ekpete efili le se, ni ešātāle ke-fie ese ke-bole mañ le ahū ke-ba Helamei ansra leñ, ní Troyabii ní yo gbogbo le no wo mōbo yafō beni amēna le. No se le eñō gbonyo ní ekpoto le efō nā no.

No nyō te leñ agble Ahyileo bū le na: Numo Priamo dīdā ke-ba mli ni ebakula Ahyileo hīe eke yafō kpale fai ní eke ebi gbonyo le akēle, koni etole bōni sa. Numo le yafonui le gbe Ahyileo mlila le, ni eñō-hāle.

Ši le Ahyileo hū moni dši ekālo fe fē le nyō ye Troya hīe. Pari, yo le odšotfalo dientše le, tšēle gaī ni egbo. Agbene dšee nalo Odiseo wo Helamei aña dšikule amēññ henyelo mañ le gbikogbīko.

Ši le le ehā akpe tšo okpoño kpetenkle dientše, ni eke tabiloī ekāloī wo emusu flo le mli obō. Neke okpoño ne damo Troya agbo na gbīko lebi le, ši Helafōi le anaame doññ. Amefe ake amenyēñ mañ le hewo, ni amefō wu ni amete; ši ameyako šoññ: amete amēhe kēke ye nšokpo ní beñke Troya le se. Agbene Troyamei babao dše kpo ke-ba nsra leñ ni amēkwe okpoño le ke hīeyafemo. Kēle meikomei dše ōwane.

Ši beni amenina Helanyo ko ní kpe se, — atšeole Sinon —, ni eke ake esumo Helamei doñ, ši eefata Troyamei ahe le, amehelē ameye, ni eye amēnwandše le nq, eke: „Helamei kpe neke okpoño ne ye nyoñmei akitā le na, ni kedši ake damo Troya teñ le, bele mañ le henyelo titri, Helamei le anyoñmoyō Pala le, ke mañ le akpātā ekoñ, ni noni Helamei le šeo ene gbeye hewo le amehā eda ahū ní ekaho Troya agboi le amlí.“ Troyamei le ateñ mei babao be ameye, ni amēboo mokome ní ke ake: „Míše Danamei (Helamei) le agbeye, ni titri beni amēkeo nii le“ kokobo le toi; ši amēgbu flo kpeteñkple ye amēgbogbo mli ni amēgbla okpoño le ke-tšō dše i ke-ba mā le teñ, ni amenyā ni amēšāšā afole ni ameyeye nii, amēnunu dañ ni amēdšodšoi ahū dšenamo.

Ši nyōñ teñ beni etoame ni amewowoi le, kolo le musu na gble ni Hela ekāloi le kplekeši ke-dše kpo amēboī gbē ke šā. Helamei le ata le hū kpleke ekoñ ni amētšē ke-tšō gbogbo flo leñ ke-ba mā leñ, amēgbegbe ni amēšāšā. Troyamei le ahīe tšē ni ameyiñ feame košikoši, amēbu ni amēfe hō ni mañ mū le fē fe sakasaka! Numo Priamo ke ebii le dšo foi ke-te wōñšu ko mli, ni agbuloame ye afolešālate le na. Yei le aňoame nom ke-te; ni akpātā mañ le hīe kwra. Mañtšebi Aenea ke emā leñ asafokū bibio keke dše mli, ni amēbote ledši amlí amēdšo foi. Helena, kōtōmpofo „ní yo amanehulū fē šiši le“, Menelao nōle ekoñ! —

Neke sane ne blema lalafolo Homero nō-fo ekāloi alala kpeteñkple fefeo ní atšeo Iliade ní eye wodeñ ke ñmēne le Afō Homer ye Smirna, ye Asia fio, ni eye dšen afe Kr. h. afi 1000—900 (ye Dawid lo) Šalomo yino. Ilafonyo dšile ni eke esañku kpaā ši ye dšemei šikpōdši le anō ela eblema ekāloi alala le etšō mañbii le. Efo nakai lala kroko hū ní atšeo Odise ní gbaā „nālo“ Odiseo kpalemo ke šīaya, ke boni nyoñmei ní nyeole wale yi afi 20 ni elilaa ši ahū ye hefēhe dāni eše etesa nšokpo Itaka ke eñā nō ekoñ. Homero dši tšutšu Hela lalatše ní ewodši še wodeñ le, ni esa edši lalatše kple feame fē.

V. Israelbii, Nyońmo halamo mañ le,

1090 — 300.

Agbene noni wonu dšenmãđši le ablena sãđši ní ke adesaĩ futuo le he fio ke-baši Šamuel yino le, wokũ wose ni wobo Nyońmo wiemo toi boni egbaawo Israel sane anokwale na le.

§ 1. Israel ye mańtšemei ní đši gbomei le ašiši.

Israel be ní eyo Nyońmo ake emantše le keke le eho: amena gbomei ake amemantšemei, boni amesumo le, ni neke amehĩ ši ke-yaši beyino ní amegbodšo kwra le. Tšutšu le wowieo Israel he ake mańtšeyeli kome.

Mańtše Šaul.

(1090—1055 ye Kristo hĩe).

Šaul đši Israel kleńkleń mańtše ní dše gbomei amli le. Beni Šamuel fo nũ kakadań le mũ le, enako eta seĩ le no biane, ši ete šia dã ni ehũ ešikpoń tamo sa le. Ši beni fe se fio le, atšele ke-badše kpo.

Nahas, Amonbii le amantše le, wo Israel mañ ko Iabeš ka, ni ewoame gbeye ake ke eńđle le, egbulo emlirii le fẽ ahĩeńmei dšũđši. No ni ametšui fã ni ametšu bofoi ke-te Šaul nũ ye Gibeá. Šaul dše nã le no enyie tšinaĩ ase beni ebanina bofoi le, ni mañ le fẽ damodamo amehewo amefo ye amesane hewo. Keke ni Iehowa Mumo ti eno, ni eńđ etšinaĩ le ekomei eflo kukudši ni eke-tšu bofoi le ke-te Israel kpokpai le fẽ mli ake mofemo ní baa ta le, aafe etšinaĩ le neke. Nyońmo he gbeye hũ mō Israel ake amefẽ amefã ta, hĩ 300,000 sońń! Neke ta kpeteńkple ne eke-tua Amonbii le ni egbeame kpotō ahũ ní ameteń mei enyo ehĩ he kome po. Ni Šaul na anumnyam kpeteńkple ye emañ le hĩe.

Kele Nyońmo hĩeso mli ehĩee. Dša ake Israel mańtšemei le yee mańtše ye amedientše amehewale na, tamō wonđđaloĩ le ańđ le, ši Nyońmo mla le na moń, ni Šaul titri le ahã Nyońmo gbalo Šamuel wole nã da. Ši ewo ehe no ni efe noni esumo le. Beni eke Filištifoi le wu ta le, eke afolešã le emẽ Šamuel, koni eke tao Nyońmo wamo le, ši moń ledientše ešã afole eke-tō Nyońmo kitã le. Nakai noń kē etō

beni eye Amalekifoi le aṇo kōnim le, ni eba amemañše Agag ke amekoloi le ayi, tše Nyonmo ewo kitā ake afe amefō musu alo agbeame. Šamuel bakele ake: „Ani Iehowa naä šā-afole he tšui take egbē toibo le he? Na, toibo le ehī fe afole!“ -- „Gbītabo ní okwa Iehowa wiemo le, le hū ekwao!“ Keke ni edšadše etšōle ake aašō mañšeyeli le ye ewe le deñ. Ni no se le ešile ni enaale doññ, tše eye ñkomo ahū-ehā le.

Beni Šamuel egbo le, Nyonmo tšule Betlehem ní yo Iuda akutšo leñ le. Etfake ye Iišai we ní yo dšemei le efā moko ní aye Israel ṇo mañše le. Gbalo le hā Iišai dšie ebihī kpawo ní yo šīa le fē etšōle; ši ameteñ mofēmo he Iehowa ke ake: „Dšeele!“ Ni dša Iišai tše ameteñ gbeke ní dši Dawid ke-dše toi ase ye nā le ṇo ehāle. Beni le ní dši oblanyo fefeo le ba le, Iehowa keke ake: „Te ši ni okpale mū; ši le edši!“ Ni Šamuel ñō emū-to ni efole mū. Keke ni Iehowa Mumō ba mūfolo le ṇo ke-dše no gbī le ṇo ñoñ ke-ya.

Ši Šaul le, mumō foñ ba eno ni ehaole, hewo le etao moko ní le sañkutfā dšogba. Ale oblanyo Dawid neke, ni akele ba eñō. Agbene ke etfa sañku fefeo le, ble mumō foñ le dše Šaul he ni edšo ehe fio. Hewale kpakpa ye sañkutfā ke lamō kpa-kpa leñ. Šaul basumo Dawid ni eñōle efe edamawolo.

Agbene ebaba mli ake ta ba Filištifoi le ke Israel bii le atēñ, ni Šaul fā eta le. Dawid nyemimei onukpai ete hū yeñ; ši ledientše ete šīa ekoñ eyakwe etše toi le. Agbene Filištifoi le ata leñ oblañ ni he yo gbeye ní atšeole Goliat ye, ni le le ekele dši nidši ekpa ke delemo, ni ewo ayawani soññ; ni ekplo le tamō mamalolo tšo. Le le efāā kpo dā dšetšeremo ni ebatfā Israel bii le mpoa, koni moko aba akele abawu; ni eliōame ke ame-Nyonmo le. Ši Israel mū le fē šele gbeye naakpa, ni moko keo enanyo ake: „Nto onale?“ Mañše le wo ši, ake moni aye oblañ le ṇo kōnim le, ehāle nii babao ke ledientše ebijō ewye; ši mokomoko be ní yo he tšui. No ni Dawid tše le tšule nsra leñ, ní eke aboloi ke kesui ayahā enyemimei le. Beni enu Filištifonyo le mpoatfā ke limo ní ena Israel tšui fā le, etšuiñ šāle ni ete eyake mañše le, ake ekele yawu. Šaul keke ake: „Gbeke dšio lolo!“ Ši Dawid keke ake egbe dšatai ke ošišibrišii ní batua etoi kutū le dā, hewo le Iehowa awale hū

aši neke Filištifonyo ne: keke ni mańtše le hā ete. Dadedama ke tanii mliħtemo elee; ši tšo ke akromia ke fobitei enumo keke ni eke-te eke henyelo ní he yo gbeye le yakpe. Le le elomole ni ekele ake: „Aso gbē dšimi muañ, ake oke tšo ba mińō?“ ni esa ekele ake eeńō ehelo ehā nwei lofōdši bianē. Ši Dawid ke: „Bo le oke klante ke tšeñ ke akplo mba mińō, ši mi le Iehowa, Israel Nyońmo ní oli le, gbei amlí ni mba ońō!“ ni eke ekromia te ko tfa Filištifonyo le hiena, ní egbe ši bum ši kome. - Keke ni Dawid he fe oya ni etši ebeńkele ni eyafā ledientše eklante eke-fo eyi. Nakai Dawid ye konim ye hemo ke yeli le mli. Agbene beni Filištifoi le na, ake ameteń ekālo le enyō le, amedšo foi ni Israelbii tiuame ni ameyagbe ameteń mei kpotō.

Šaul ye binu ablade sefeo, ebinukpa, ní atšeole Ionatan. Agbene beni Dawid kũ ese ke-dše Goliat gbē le, Ionatan kele bo nanyo ni „afí esusuma akpete Dawid susuma he, ni esumole tamō ledientše esusuma.“ Ni Ionatan ke Dawid kpāń nanyo nanokpāńmo ko, ni ekpo ehebo ekehā Dawid, ke etādei le ahū kemō eklante ke egaĩ ke emlińńō le fē.“ Nohewo le ake ye nane mei anokwafoi ahewo ake: „Ametamo Dawid ke Ionatan.

Ši beni Israel ta le kũ amese ke-dše Filištifoi agbē le, yei le ke dšo ke lala dše kpo keame bakpe ameke:

„Šaul egbe ekpei abo!“

„Ši Dawid le, egbe ekpei nyońma abo!“

Keke ni Šaul mli wo la naakpa, ni eše gbeye ake akpalē mańtšeyeli hū ahā Dawid hewo le ebe Dawid ewo emli ke-dše no gbĩ le no ahū ke-te. Ši Dawid taoo Šaul mańtšefai, gbĩtabo ní le „ní dši Iehowa mūfole le hīe kā le,“ ši moń eke esańkutfā dšie mlilatše ní hīe wo duń le hītšere. Ši gbĩ ko beni etfa sańku ye ehīe le, mumo foń le tšire Šaul yi se, ake efōle akplo ní ehele eke-ka gbogbo he. Dawid dše ehīe šii enyo ni akplo le bote gbogbo mli. No se le Šaul gble ehīe ehā Dawid ekoń, ni eńōle ewo asafoiatše, ni ewole ši ake eke ebiyo Mikal ní sumo Dawid le ahāle kedši egbe Filištifoi oha dā. Ehīe kā no ake no le aagbele. Ši Dawid gbe oħai enyo ni noko efeele hewo le eke Mikal hāle gblā, ši kēle emī sege ehe, ši moń ešele gbeye ni enyele ni ebele ewo emli ahū ke-yaši egbele gbĩ. Kpitiokpitio Iehowa dšie Dawid ye Šaul deń ni edšie Šaul moń

ewo Dawid deñ ni Dawid ha eyi le, ši kēle tše Šaul fa ehe gbīrkomei le, etšakee etšui foñ ehāāle; ši enyele ni ewa eyi ahū, ni Mikal tete ke Ionatan, ekromobi le, nyēñ etšui amētšake.

Beni Dawid na ene ele krede ni ebe fefefe ye mañše le masei kwrā doññ le, ke ešientše Ionatan yakpe ye nā le no, ni amešeše amehe ke yafo babao ke amenanyobo he kitākāmoī ke našomoī pī. Ionatan ní le momo ake Iehowa ke mañšeyeli le ahā Dawid le kele ake: „Ya ye hedšole mli, ni noni wokāmo he kitaī ye Iehowa gbei leañ le, no amā ši šiññ!“ Ni amešeše amehe ni amēnaa amehe doññ ye dše neñ.

Boni Šaul nyie Dawid se ni enañle ke boni Dawid ba eyi ahū ni esumole kē le, wona ye Šamuel wodši le amlī. Dawid kwe Iehowa gbe ye neke ka mli ni etšee ešanu ní ebule ake Iehowa mūfolo le hīe atūa. Beni Šaul wa Dawid wekumei ke enanemei hū ayi ni amefē amēna bakpe ši ye Dawid nō, afe hī obai edfe soññ, ni enyēñ Iuda šikpoñ le ehī doññ le, edšo foi ke-te Filištifoi alumo ní atšēole. Akiš le nō, ni le le ehāle mañ fio ní atšēo Ziklag heni Dawid hīo ke-yaši Šaul gbele be leñ. Ši dšemei hū eke Israel henyeloi le keke wuo, ni efee noko ešii ledientše emañ ke emañše le.

Ši agbene Šaul sane le efe nine, ni edšeñnagbe ní he yo gbeye le ebeñke. Eke Filištifoi le ata kroko bate ší, ni agbene efee ekā doññ; ši etšui fā. Iehowa ke la ke mīšedšemo hāāle doññ, hewo le etao yō sisabilo ko segbē. Dšemei Šamuel mumo le bapue hāle ni ekele, ake le ke ebihī ete banyō. No se lebi awu ta: agbe Israelbii le kwrā: mañše le bihī ete nyō, Ionatan hū ye ameteñ: Šaul še ehe efō ni egbe ledientše eklante mli.

Beni Dawid nu he le, eye nkomo babao, ni efo yafolala ye Šaul ke Ionatan he eke: —

„Nye Israel biyei! — Nyefoa Šaul!“ — . . .

„Te teñ ní kākāloi enonyoī — Ye ta leñ tūtu ne!“

„Ō Ionatan! — — Gilboa goñkpoi le anō agbele ye!“

„Mihe hīaāmi ye ohe, — Minyemi Ionatan!“

„Osane eñō mina ke-ho: Osuomō le ye nwoñwa hāmi!“

„Fe yei asuomō po!“

„Te teñ ní kākāloi enonyoī — Ni tawunii le hū ahīe
ekpātā ne!“

Mańtše Dawid.

(1055 — 1015 ye Kristo hęe.)

Agbene Dawid te Hebron ye luda ní dši ęedientše ękutšo ęę mli; ni neke akutšo ne bii ęę wole mańtše nyońlo. Ši akutše krocomei abii ęę kpete Šaul bi Išbošet he. Ši afii kpawo se, beni Išbošet dientše tšũdši ęę gbele ęę, Israel mũ ęę fe ńń Dawid amewole mańtše. Neke afe ní Israel mańtšeyeli tšń no akutšo ęę noń ní blematše Iakob, beni egbo ęę na, ake Mesia alo Nyońmo mo ní afole mũ ęę adše mli aba ęę ńń; ni asań akutšo ęę moni hĩ fe fe ęę ńń etšń, etfakę Dawid tšń ebe ye kai srotai babao ní se tše ęę amlı ake „Nyońmo tšui na nũ“ dšile.

Agbene eńń Zion mń ní yo Ierusalem ęę, ye Iebusimej ní yo luda teń lolo ęę adeń. Ni dšemei efe emañtšemań ye mń eń ní Iehowa eńń ye mądši fe ateń, ake efe ęedientše emañ heni egbei ań ye, ni asań ewiemę adše no mli ke-ate dšeń mũ ęę fe. Ierusalem kń goń ko no, ni dšę ní kwę bolele ke-kpe, ni dšę ęę se ęę gńdšo hũ ní kwę fele sa kńmo ehewę. Kwemę D. l. 125. Zion ní dši mń ęę teń gońkpo ko ęę no ęę Dawid mń emañtšemń, ni Hiram, Tiro mańtše ęę, hńle tšumńłoi ńńłoi ke tšenedrutšo hń emń ęę. Ši dšee no hewę ni Zion goń ęę tšń „kpo fefeń ní dši šikpoń ęę fe tšuihenń ęę“, D. lal. 48, ši moń dšemei hũ Dawid hń ake Nyońmo kpńńmo adeka ęę ba, tše kpebũ ęę ke afolešńlate hĩ Gibeon ni ašń afole ye dšei hũ dń. Ši bię ne: ye Zion ęę, anań Iehowa dšamęoi ke so-emęoi fefeńi ye, anuę esanekpakpa, enibii ke enińtšumęoi wudši, enano anumnyam he, ašńń „nabui ke tšui atšinahĩ“ ye; dšemei ala elalai fefeńi ní wona ye Dawid lalai amlı ęę ye ni atfia sańkui ni akpńń bedši ke tetremantrei ke kofeĩ ye. Etfakę Dawid ęę, dšee mańtše keke dšile, ši moń edši gbalę ke Nyońmo osofo ko hũ.

Mń fefeńi ni afe fe mń ye Dawid tšuiń ní etaę emń ye dšei, no dši Iehowa solemotšu ęę; ši no he ni Iehowa hńńle gbe, „edšake tawulo dšile ni efose lń pi efie ši. Ebinu moń ní ata eseĩ ęę no ni eena hedšole mańtšeyeli ko ęę amń neke solemotšu ne. Ši no nńdšiań ni Iehowa wo Dawid moń eši, ake ęę moń emń tšu eehńle, Dawid ęę. Ewole ši

ake eemā emañtšeseī ke emañtšeyeli no mi ke-ate nano, edšake le Dawid le mli le nano-mañtše le adše aba, moni ate nano mañtšeyeli ko ši ye gbomei atēñ. Nakai ni Dawid tšō šiwō kple le hīle hewo le gbaloi le tšeo Mesia níaba le ake: „Dawid bi“ le.

Nyoñmo dromo ke mlihīle ne ta Dawid tšui mli, ni eke hešiba dale ši ni edšie eyi. Ni asañ gbomei hū etšō emlihīle ke emobonale le. Ebi ake: „Šaul webii le atēñ moko be, lo? xomatsō le mlihīle ye Ionatan hewo?“ Keke ni ana Ionatan bi ko ní dši obubuafo ní atšeoḷe Mefibošet: ni le le añō Šaul gbošinii le fē ehāle, ni ehā eye nii ye ekplō le he dane.

Ni Iehowa fata Dawid he. Dšeñmādši le fē ní boleḷo Israel he ke-kpe le, Amonbii le, Moabbii le, Ferisibii le, Edombii le, Išmaelbii le, Filištifoi le, Arambii le k. n. tete ši wole; ši eke: „Dšee migaī le no ní mihīe kā ye, ni miklante hū nyēñmi eye ebua; ši moñ bo, Iehowa! ohereḷo woyiwala ye wohenyeloī le adeñ, ni ogbe wōhetšēḷoi le ahīe hū!“ — Nyoñmo Iehowa Zebaot le gbei amlī ni ewu etai le ye; nohewo le eye ehenyeloī le fē no kōnim; ni emañtšeyeli le mli le āhū ke-dše Frate fā le he ke-ba Ateñ-nšo le na, ni ke-dše Lebanon he ke-yaši Nšo tšuru le na.

Ši eferemo mli le ehīe dše ehe no be fio ko, ni efō le-dientše ehe solemo ke Nyoñmo gbeyešemo mli nyiemo, hewo le tše Nyoñmo tšui na gbomo dšile, kēle egbe ši babao po. Ehā ehīeñmeii gbe, ní amekwe mokroko nā le, ni ekele fe efoñ, beni ewu Uria le ye ta mli ye Raba-Amon hīe. Ni beni enyeñ amēhe eša ete le, ehā Ioab, etatše ke Batšeba wu Uria adamo asafokañ le mli, ní enyō: keke ni Dawid nō Batšeba efe eñā; ši Iehowa naa he tšui.

Nyoñmo tšu gbalḷo Natan ke-ba eñō ni eke nīiatše sane ko moni šō ohīafo ko tobi kome ye eden le bule abe. (2 Šam. 12, 1. k. n.) Ni noni Dawid susuu ledientše ehe hewo le egri ni eke: „Gbīabḷo ní Iehowa hīe kā le, nū le ní fe nō ne le, gbele bi dšile!“ Keke ni Natan kele ake: „Bo dši nū le!“ ni ekā ehīe ye Iehowa gbei amlī. Keke ni mañtše le mli kūmo ni eba ehe ši ke-yaši sū mli eke: „Nyoñmo! nami moḷo!“ D. l. 51. — Ni Iehowa nō-fale; ši kēle eke Batšeba kleñkleñ bi ní ekele fo le gbele le, ke ekromḷi Amnon hīegbedšianii

ke nii ní nyie se le titri bale ši babao dientše. Ši noni dšo fe fē hāle dši ebi Abšalom atūatšemō. 2 Šam. 13, 1 k. n.

Abšalom dši nū ko ke ehe feo fe Israel hī fē. Beni egbe enyeminukpa Amnon ye enyemiyo Tamar fitemo le hewo, ni Dawid kele teñ ekspātā ni eńõ-fale ekoñ le, eboĩ ehe agbodše ke Israel mū le fē lakamo ke wiemoi dokodokoi. Ni beni esa ehe eto le, eke emei ní kele efi le te Hebron, ni ehā awole mańtše ye dšei.

Beni Dawid nu ene le, etšui fā ni eke enokwafoi le dše Ierusalem edšo foi; edšake ena Nyońmo nine ní yiõle ye mli, ni eba ehe ši kwrā ye Iehowa hīe. Eke enādši fodši ke ehīe ní aha he fo Kedron fa le ke-kwo Mũgoñ le, ni enokwafoi le fē fofoi ke-nyie ese.

Abšalom bote Ierusalem ke agbodšē babao. Ahitofel, Dawid nāwolō le, eye Dawid kōtōmpoo ni efata Absalom he. Ši Nyońmo fite eńawō, ni kule eya ni eyanina Dawid ye efoidšē mli le. Abšalom kwa neke nāwō ne, ni Ahitofel yiñ ete ni ewo esē kpā; ni Dawid na gbe ní eyabote Mahanaim mō leñ. Abšalom bua Israel mū le fē na ni efāame kpo eke Dawid ekā-loi le yawu. Amē le amekplēē ake Dawid keame afā; ši moñ eńõ ta le ewo tatše loab deñ; ši ewo le ke asafoiatšemei fē kitā, ake ameba Abšalom yi. Efraim kō wulu leñ awu neke ta ne ye, ni agbe Abšalom ta kwrā, ni ameteñ mei 20,000 soññ enyonyoĩ. Abšalom dšo foi, ši eke eyitšoi kakadādši yala odumtšo ko nidšiañ, ni eflukpoño dšo foi ke-dše ešiši. Nakai loab baninalē — ni eke akploi ete yagbu etšuiñ.

Beni bofo ko tfa Dawid neke kōnimiyeli ne he adafi, ebi Abšalom ši, ni beni enu egbele he le, eblō eke: „Mibi Abšalom, mibi! kule mi moñ magbo ye onādšiañ! Abšalom, mibi, mibi!“

Agbene Dawid ke emei le kū ese ke-ba Ierusalem, ni eńõ-fa mei fē ní tše ehīe atūa le; ni eye Israel no ke hewale hē ekoñ, ši Nyońmo hīe sole lolo.

Tše Dawid gbe ši neke ne, kēle be kroko mli le edšeńba ke emańtšeyeli le hī na akpa. Etao Nyońmo hīenyam ke emań le feremo, ni Nyońmo dšole ke emań le fē. Israel mań-tšemei le fē amlī le titri efere ni ehā Israel mañ le da hewo le emańtšeyeli dši okadi ko hā Dawid bi wulu ní baba le nō.

Beni egbo ye walabe ní etšu nii babao ni ena haomo tutu

ye mli le se le, ehã awo ebi Šalomo moni esumole fe fẽ le mañtše ní afole mū ye enãdšiañ. Le le ewole kitã ye emañtšeyeli le he, ši titri ye Iehowa solemotšu le mã le he. Ebua šika ke dfetei, ayawa ke dade, tšenedrutšei ke tei babao na eto ehãle; ni esa enõ šĩa le no hũ boni eyo emumo leñ ehãle. Keke ni eke tšuinawiemoi wie etšõle, ake esõmo Iehowa ke etšui mū le fẽ. Keke ni Dawid tšõ mli ewo, beni eye afii 70 ni eye mañtše hũ afii nyoñmai edfe le.

Mañtše Šalomo.

(1015—975 ye Kr. hñe.)

Šalomo eye afii nyoñma ke kpanyo keke beni ebata etše seĩ le no, Emañtšeyeli šišidšẽ le mli momo le Iehowa dšie ehe kpo etšõle nyõñ ye lamo mli ni ekele ake: „Bi noni mahão!“ Mi oblanyo le, mo hñe ní dšei ke emli nyam fẽ kã le bi — toibo ke nã tšui, koni eye mañ wulu le no boni sa. Ene fe Nyoñmo hñe feo ni ekplẽ ehãle, ni enõ niifale ke anumnyam babao hũ efata he, ní ke enyie Iehowa gbẽi amli le, walasetšẽ hũ.

Nã ní Iehowa ehãle le pue mra mli ye ekodšomo leñ. Yei enyo ba enõ. Ameyi enyo fẽ amefo nyõñ kome mli; ši ameten mokome yakã ebi no ni egbo. Agbene amebẽ ye bi hñekãlo hewo, mo nõ ní dši. Moko enaa na. Keke ni mañtše ní dši oblanyo lolo le fã ake ake klante aba abagba bi hñekãlo leñ enyo, ni adša mli ahã yei le ke gbonyo le nakai noñ. Beni eke ene pe le, yõ ní dši hñekãlo le nye leleñ le tšuiñ šãle ye ebi hewo, ni ekpa fai ake ake gbeke hñekãlo le ahã moko le moñ, ši akagbele keke. Ši moko le moñ ke ake agbele. Agbene Šalomo le moni dši enye, ni eke ebi hñekãlo le hãle. Neke sane ne hã Israel mū le fẽ šele gbeye naakpa.

Agbene le Šalomo moni fošeko lá efieko ši dã le, Nyoñmo tšele ní emã etšu ehãle. Eyingo afi ní dši edfe le no le eboĩ neke niitšumo kronkron ne. Nyoñmo wiemo le na le (2 Šam. 24, 16 k. n.) emãle ye Ierusalem goñ kroko ní atšeo Moria (Gen. 22, 2. 14) le no ye Zion goñ ke emõ le nineabekugbe. Hiram, Tiro mañtše le, keke bo nanyo, ni ehãle nũ nãlo ko ní le nã fẽ ye niitšumo le he, ke tšogboloi ke tekoloi ke tšene-

drutšei ke tei ke-dše Lebanon goń le no. Šalomo dientše hala ńaloi hũ ke-dše Israel; ni esa efāmo mei 153,600 ye šikpoń le no blema bii ní anako aplene le teń, koni ame tšu nii (niitšuloi 150,000: nyońmai enumo enumo atšemei 3000, ke onukpa kome kome ye ameteń mei enumo enumo no (= onukpai 600). Afi kpawo mli amā solemotšu le ye; ni agbene efe dšeń nakpenō ko. Akwe kpebu le no le amāle. Solemotšu le dientše le mā teń ni eh̄te tšui enyo: hekrońkroń le ke hekrońkroń fe fē le. Neke solemotšu ne keke dši nidši 60, elemo le nidši 20; ekwole le 30; tšui srotoi pī fata ehe ye emasei masei ke ese, ni osofoi le akpo no bole fē ke-kpe, ke emli ablanai srotoisrotói le; mañ mū le fē kpo no le sa bole no ke-kpe. Tšu mū le fē ake tei yedši fefeoi sońń (marble) mā, ni ake tšenedrutšei ha emligbe, ni ake šika ke wulamoni sońń ha no he; koni emligbe fē tamō efefe tšuru. Agbene ake kpāńmo adeka le ba hekrońkroń fe fē le; ni Šalomo ke Israel mū le fē gble tšu le na (alo amebulele) ke gbĩdšurō wulu ko ameh̄a Iehowa Šalomo kula ši ni esole gblemo solemo fefeo ko ye mañ mū le fē h̄ie. Keke ni ewie etšō mañ le (1 Mantš. 8, 1 k. n.). No ni Iehowa anumnyam le pue ye la-atatu ko mli, ni eyi tšu mū le fē obōbō, ni moko nyēē ebote mli. Ni mañ mū le fē ke ameh̄ieĩ bumō ši ni amedšale, ni „ameda Iehowa ši, edšakeši eh̄i; edšake nano emlih̄ile yo!“

Šalomo (egbei šiši dši „hedšolo“ le) yino le emantšeyeli kpeteńkple mū le fē na hedšole dā, ní mofemo h̄i eweintšo ke egbamitšo šiši fefefe. Ni bõni Iehowa ewo ši le, niifale ba-bao ba šikpoń le no. Šalomo ye dšra ye nšo tšuru le ke Ateń nšo le h̄ie. Eleđši le te Spania (Ameo) ke Afrika (meidiđšiašikpoń le no) dane ke-yaā ke-baā, ni ameyalo šika ke tšei ní edšra wa ke fiowu ke nii ke-ba. Dfet̄ei le abuu tete ye no be leń. Agbene Šalomo wula Ierusalem naakpa, ni emāmo tšui ke mōđši fefeoi ke mādši pī ye hei srotói, ye sońń tete. Ierusalem hũ emā ši h̄ile mō fefeo ko eh̄a ehe; emli nibii le šika sońń ni; noni he yo feo ke gbeye fe fē ye mli dši emantšeseĩ ní eke fiowu ke šika krońń fe ní afeko eno dā ye mantšeyelihei le fē le. Akpe dšatai nyońma ke edfe ye emasei bie ke bie ye he.

Šalomo ye asrafoi ata ní h̄ie okpońoiatšemei 12,000; tafili 1400 ke filii ahe okpońoi 40,000. Eye tšudši h̄i ke yei

asafoi abo, tromi ke emli mōdši ke sañi fefeoi, lalatšemei hī ke yei ke gbomei akononibii fē ke nofēno ní hīenmeii taoq lo anaā he tšuidšurō Ši kēle ena ele, ake dšee nii ne amlī ni gbomo yiwala lo hedšole ye: eke: „Mikwe nibii fē, ni na, yaka-nii soññ ni!“ K. Dšadš. 1, 1 k. n.

Kēle ena anumnyam babao ye hefēhe ke-kpe, take boni Nyoñmo ewole ši le. Ši enā le da ni efa hū fe nibii ne fē; ele nā fe dšengbomei fē. Ebu abei akpei abo, efo lalai fefeoi pī hū, ni enmā wodši kpakpai. „Elalai alala“, ke „ebeī“ le ke „edšadšelo“ le ye Nyoñmo wiemo le mli ke ñmene.

Adše hefēhe aba ní ababo Šalomo nā le toi. Mañnye ko dše Šeba ye meididšiašikpoñ le no ba, ni eke gbomei ke nii babao ba Ierusalem ebable toi. Ni le le egba mli eke ake enuko emli fā tete noni ena agbene. Esa eke: „Adšo omei ke otšūdši ní damoq ohīe dāne ni ameboq oñā le toi!“ 1 Mañš. 10.

Ni kēle neke nū ne ní Nyoñmo wole nā babao neke le gbe duñ ke eša mli! „Enāmei pī kōdō etšui.“ Dšee Israel yei pī keke ewye, tše no hū ahāā hegbe ye mla leñ; ši enō wōñšaloī abiyēi pī hū efata he; ni tšulšu le ehāame hegbe, ní amedša amewōdši, ni emāmo wōñšui ehāame tete ye Ierusalem hewo gōdši le ano; ši beni egbo le, enāmei kōdō ledientše etšui hū ke-nyie wōdši ase!

Keke ni Iehowa mli wo la naakpa ye „mo ní Iehowa doq ehe (Iedidia)“ boni Natan, gbalq le, etšele le hewo, ni ehā akele ake „eešō mañšeyeli le ke-dše eden āhū ní akutšo kome keke afe ahā esešibii, ni ene tete ye Dawid hewo.

Šalomo ekpale ekoñ ke-dše ebului ke niññini aniifemo leñ dāni ebagbo le dši wolee: wosusu neke ye ewiemoi ní ewie ye dšadšelo wolo leñ hewo: ši Nyoñmo wiemo le ekee faññ ye heko, ši moñ eke neke nālo kpeteñkple le bowo koko, ake kedši moko susu ake ele nii ni edamo ši le, esole ehe ní ahī ní ekagbe ši.

Beni Šalomo eye mañše afii nyoñmai edfe tamq etše Dawid le, egbo. Nyoñmo hāā ewalabe le se atše, etfakē eši Nyoñmo gbei le.

Ebi Rehabeam bata emañšeseī le no ye ese. Ši agbene mañ le eboī hūhūhū wiemo ye Šalomo nagbegbīī le ano, etfakē

eniifitemo babao ní eke-fe feonii le na wa tšõ hãame. Nohewo le beni Israel mũ le fẽ onukpai le babua amehe na ye Šekem amebakã Rehabeam kitã le, akutšei nyońma tao šiwo ye mańtše hẽ le na, ake edšie amedšatšu ní tši le no fio, koni amebolę toi. Onukpai hĩmedši le hũ wolę nã, ake eboame toi ni efe nakai: ši Rehabeam bo oblahĩ ní dši etipeĩ le atoi ni eto he ehã mañ le ake: „Mitše eyinye kplebii; ši mi le nyońmońkrakroi (alo kpaĩ ní kpodši yo he le) moń mike-ayinye!“ Keke ni akutšei nyońma le tše amehe ke-dše ehe ke Dawid we le he, ni amefã Ierobeam amewo ameno mańtše. Šalomo bi le, Iuda akutšo ke Benyamin akutšo fio le keke kpete ehe.

Ke-dše nakai be le no le wona ake Iakob seši le mli gbla etšõ mańtšeyeli enyo; akutšei nyońma le mańtšeyeli le ní atšeo Israel mańtšeyeli titri agbene le, ke Iuda mańtšeyeli le. Šekem tšõ Israel mańtšeyeli mãši le, ni no se le Samaria; ši Ierusalem hĩ Iuda deń. Mei ní agbla amemli neke le etšaa dońń, ni kpitiokpitio amekę amehe wuo ta tete. Nakai ni mañ ní Nyońmo eńõ le gbodšo amedientše amehe ye amęšikpoń ke noyelihe kpakpa le; ni noni ameyi enyo le fẽ amekpętee Iehowa he ke amęšuii fẽ, ši moń amęfite ye wońdšamo ke yakayakaniifemo mli, tše Israel fite oya fe Iuda le, hewo le ameyabenke amehĩekpãtãmo oya, ni moko nyẽn amena etši; etfakę „dšale woq mañ no, ši eša le dši mei ahĩekpãtãmo.“

Ši kęle neke be ne mli moń Nyońmo fe emañ ní esumoq ake ekwaame le edšurõ babao fe tšutšu le tete. Etšu gbalõ ke-nyie gbalõ se ke-ba amęńõ. Hĩ ní Nyońmo Mumõ yo amemli ni ewoqame nã ke hewale dšiamę; ni amedše mañ leń amete ši amekę mędenbo ke hĩedo krońkroń kã amehĩe ye amehe ešai le ahewo, ni amewie amęšõame ake amęšake amętšui ni amekpale ke-ba Iehowa nõ ekoń, asa amedšadše Nyońmo kodšomoi amęšõame kędši amewadše amętšui le; ši kęle beni afe ní mañ leń dšaloĩ le atšui akafã tũtu hewo le — amegba anumnyam hũlũ ní bate ši, ní dši Dawid bi wulu ní baba ni ebate enumnyam mańtšeyeli le ši le hũ, ni amekęšedšeo mei ní heq yeo le amĩ. Ši neke Nyońmo ghomei krońkroĩ ne, mei ní wieq boni Mumõ krońkroń tšire ameyi se le, kpitiokpitio agbeqamehe guo, awaa ameyi ni agbeqame tete!

Nyehãa woqoa mańtšeyeli enyo le he sãdši komei toi!

§ 2. Mañtšeyeli ní adša mli.

Israel mañtšeyeli titri alo Efraim nō le.

(975—722 ye Kristo hīe.)

Neke mañtšeyeli ne mā ši afi 252. Mañtšemei 20 ye no: amegbei ne: Ierobeam I, Nadab, Baeša, Ela, Simri, Amri, Tibni (mei enyo ne šikome!), Ahab, Ahasia, Ioram; Iehu, Iehoahas; Ioas, Ierobeam II, Sakaria; Šalum, Menahem, Pekaya, Peka, Hošea. Menemei fē „fe efoñ ye Iehowa hīe.“ Eša titri ní ameke-hā mañ le hū fe eša le dsi amagāđšamo.

Ierobeam I le ke ene eba dšen momo. Efe nakai ye mañsane mli nā foñ na: esusu ake eke-ahere mañ yi wala le, ši eke kpātā ehīe moñ: eše gbeye, ake ke ešišibii le ya Iehowa hekroñkroñ ní yo Ierusalem le, ní ameyadša Nyoñmo ye dšei le, bele beni yi yawula ši le amefata Dawid we le he ekoñ: nohewo le, beni afe ní etši ene gbe le, ete šika tšinai enyo ši emā ši ye ledientše ešikpoñ le no, ekome ye Dan, ye koyigbe; ni ekome hū ye Betel, ye woyigbe; ni ehā ašie ake: „Na, Israel! onyoñmei ní dšieo ke-dše Mizraim ne!“ — Ni na, mañ le dše kpo ba ye asafoi yši le amlí amebadša tšinai le ni amešā afole amehāame; ni neke amagāđšamo hī Israel mli ni eyiwalaheremo le ladše.

Afe niihīnii tūtu ye neke mañtšeyeli neñ: Mañtše kome kpa mañtše kroko, ni egbele ke esesi mū le fē. Ni boni mañtšemei le yo hā le, nakai amešišibii hū yo: amefeo niihīnii ke niifōđšianii srotói fē, ni amanehūlū mli keke ni ameba Iehowa nō amebabo ye yeli ke buamo hewo; ni beni eye ebuaame pe le, amekwale ekoñ. Gbaloi le wie tšōame ye Nyoñmo gbei ní yo gbeye le no, ši ye mei pī atšuiñ ke dšenbañ le efe yakatfa, ni ke ametšake fio hū le, ese etšee.

Mañtše ko mañtše ko woo Iehowa mli la tamō Ahab (afe 920 ye Kr. hīe) moni wye Sidon mañtšebiyo foñ Isebel le. Le le Mizraim tšina dšamo le faa hāle, ši moñ noni enā dšedšele hewo le emāmō wōntšui ke afolešalatei hū ehā Foinikia nyoñmei Baal (hūlū) ke Aštarot (nyoñšere) le, ni adšaame ni ake niihīnii ke mūdšinii ke hīegbedšianii sōmoqame. Osofoi

ke gbaloi ohai abo awo ahã neke yakayaka nyoñmei le; ši Iehowa sđoloi ke egbaloi le, awaã ameyi moñ.

Keke ni lehowa sa dšie ehe kpo ye enumnyam ke ehe ní yo gbeye leñ. Truka etšu Eliya, gbalõ ní dše Tisbe le, ke-ba mañtše le nõ ni ebake: „Gbĩtabo ní Iehowa, Israel Nyoñmo mo hĩe ní midamoq ši le hĩe kã ne, neke afii ne amlı le nu eneñ, ni bo hũ enyõñ ši, ake dša make dā!“ Keke ni eyiñ ete ni eyate ehe. Ši boni eke le nakai eba mli ni hõmo ke nu-hõmo ní yo gbeye ko-ba šikpoñ le no ye gbomei ke koloı le ano. Eliya te ehe ye Kerit fã le na; dšemei le kwãkwãlabeı hãale abolo ke lo eyeo; ni enuo fã leñ nu le eko. Beni fã le mli gbĩ le, Nyoñmo tšule ke-te Zarpat (Sarepta), Sidon mañ ko mli. Neke mañ ne agbo le na le yõ okulafo ohãfo ko ye ele lai; ni gbalõ le bale nu fio ke abolo atromã ko. Yõ le to he eke: „Gbĩtabo ní Iehowa, o-Nyoñmo le, hĩe kã ne, mibe noko ake dša mã deñkoko obõ ye nõ mli, ke mũ fio ye gbẽ mli; no ni masa mahãmi ke mibinu le, koni woye ni wogboı!“ — Eliya ke; „Kaše gbeyẽ: ya ni oyasa ohãmi tšutšu, ni no se le ohã bo ke obi le; ši boni lehowa ke ne: Mã ní yo nõ le mli le etãñ ni mũ ní yo gbẽ le mli le se foñ ahũ ke-yaši gbĩ no ní Iehowa hã nu ane ye šikpoñ le no ekoñ!“ Neke yõ wõndšalo ne he eye, ni efe nakai, ni Iehowa dšomq ní ewo ši le baba mli, boni ewie ye Eliya na le.

Ši agbene beni Iehowa eñã ñwei na afii ete ke nyõdši ekpa soññ, ni nuhõmo na wa tũtu le, gbalõ le yin ete İuda šikpoñ le no, ni ete mañtše le nõ tõñ. Mone fã eyi ake: „Ani bo dši moni haoq Israel le?“ — Ši Eliya wie ekã na eke: „Dšee mi ni mihaoq Israel; ši moñ bo ke otše we le, ake noni nyekwa Iehowa kitaĩ le ni nyenyieo Baal se le!“ Ni agbene gbalõ le tao ye mañtše le deñ, [ake ebua mañ mu le fe na ke-ya Karmel goñ le no ye nõ le na; ni mañtše le bole toi ni efe nakai.

Agbene dšemei, ye Karmel goñ le no le, Eliya ke mañ mũ le fe ake: „Me beyino noñ nyedĩdã ye sãdši enyo teñ ke-yaši? Kedši Iehowa dši Nyoñmo le, nyenyiea le ese; ši ke-dši Baal le, bele nyenyiea le ese!“ Ši mañ le bu amena. Bele eke: „Mi le mikome tõ midši Iehowa gbalõ ní efe; ši Baal gbaloi le ayibo dši hĩ 450 ne; ši ake tšinahĩ enyo abahãwo, ní wõke-šã afole, ni ame le amemõ eko amemẽ lai ano; ni mi

hū mike ekome afe nakai; ni akawo šiši la: ni ametše ameyońmo le; ni mi le matše Iehowa le: ni Nyońmo ní ke la ahere no le, le dši Nyońmo!“ Ni mañ le here no amekę: „Wiemę kpakpañ!“

Baal osofoi le fe amefole tšutšu, ni amedšo amębole afolešalate le he amęblo ke-dše lebi ke-baši fane akę: „Baal, heremo wono!“ Ši gbę lo noheremo ko be. Keke ni Eliya ye amęhe feo eke: „Nyębloa wā; ekole nyenyońmo le ęsusu eyiń, alo edom alo be ne ewo, koni ehęe atšę!“ Ni amęblo wā, ni amekę kaklai foflo amęhe; ši fę le krānā.

Keke ni Eliya hū mā efolešalate le, ni etša nudšo ebole he, ni eke nu fie afole le no ní nudšo le hū yi to, ni gbeke afole be le mli le csole eke: „Iehowa, Abraham ke Isaak ke Iakob Nyońmo le, ńmene hā ní ana ale akę bo dši Israel Nyońmo le, ni akę midši otšulo. To he ohāmi, koni mañ ne ale, akę bo Iehowa dši Nyońmo le, ni ohā ametšui akū se aba ońo ekoń!“ Keke ni la dše ńwei eyi ši ni ebaye afole le ke tei le ke nu le fę. Keke ni mañ mū le fę ke amęhęeĩań bumę ši amęblo akę: „Iehowa le, le dši Nyońmo! Iehowa le, le dši Nyońmo!“ — Ši Eliya hā amōmo Baal osofoi le ní laka mañ le, ni egbeame ye mla le na.

Neke hewale na ni Ahab na ele Nyońmo; ši kęle etšakee etšui. Nohewo le Nyońmo kodšomę hū ba oya. Atšęle gaĩ ye ta mli, ni egbo ye eta fili leń, ni gbei lemę ela. Iehu, Israel asafoiatše le, moni Iehowa hā awole Israel no mañšę le gbe Ahab wekumei le fę; ni ehā ańo Isebel atfale ši ke-dše emō samfle leń, ni anana eno, ni gbei ye egbonyo le, take boni Iehowa ke le. Ši Eliya lafili kwo ke-te ńwei ye ahum mli, ni edši moni dši enyo ní naa gbele le.

Eliya mumo le ba etšulo ke semo Eliša no toi enyo, ni le enyie ese efe Iehowa gbalo. Iehowa hewale mli efe hewalenii ke nakpenii ke okadi pĩ. Gbĩko le beni Israel ke Aram wuo ta le, etšo henyeloi ata yintoi le fe ehā Israel mañšę le. Arammei le banu ni amewole ka ye Dotan, heni eyo le. Beni etšulo na enę le, eše gbeye, ši Eliša ke: „Kaše gbeye: mei ní kęwo yo le fa fe mei ní kęame yo le!“ Ni ekpa fai ní Iehowa gble oblanyo le hęeńmeii, ni ena akę goń le yi obō ke ńwei la okpońoi ke filii sońń ye Eliša hewo. Keke ni

gbalõ le te Aram nsra leń tõń, edšake ekpa Nyońmo fai, ni Nyońmo efilaame. Ni Eliša ke Arammei le ake: „Nyenyiea mise, ní mikenyeye aya nũ ní nyetaoõ le ńõ!“ Ni amenyie ese ni ekeame te Samaria tõń etuame ewo Israel mańše le deń; kẽle ehãle gbe ake egbeame; ši efeame gbo ni ehã amekũ amese ekoń.

Kẽle neke nakpenii le fõ etaa Israel tšui mli ní ehĩ. Ye mli moń ake neke be foń neń tete le Iehowa efe mei ano-kwafoi 7000 sońń ní kulako amẽnakutšei aši amghãko Baal;“ ši me dši ene ye mań mũ le fõ ní fa leń? Mei babao le nyieo wodši ke eša se kẽ.

Akutšei nyońma le nagbe mańše Hošea le fe tamõ ehienyielõ mańšemei fõ, noni woõ Iehowa mlila le keke; ni eman le hũ kũ eke eši Iehowa. Nohewõ le mańšeyeli ne nagbe be le eše, ni afo ese.

Hidekel alo Tigri fã le se Ašur alo Asiria mańšeyeli hẽ le ete ši ye ye nakai be leń; edšake Ninia (kw. pag. 16) mańšeweku se fo ke Sardanapal I le, ye atuãšemo na. Mańše weku kroko bate ši ni ena hewale hẽ. Tšutšu le mańše Ful, ni ese le mańše Tiglat-Pileasar ye mãdši pĩ ano ke-ba anaigbe niaan. Monõ seho Salmanasar tšõ hewalo fe fõ ye Ašur mańšeyeli hẽ leń, ni eye šikpõdši fõ nõ ke-yaše Ateńšõ le na tõń. Le noń etua Israel mańšeyeli le hũ, ni eye nõ kwra. Ewo mańšemań Samaria ka afii ete sońń, ni ehõle: Keke ni ehõ mańše Hošea le ke emanbii le titri nom ke-te Ašur. Ene afe Kr. hĩe afii 722.

Nakai ošrã ni šrã akutšei nyońma ní kwa Iehowa le. Agbene ameladše ye amẽnomõ šikpoń leń, ni alee krede heni ameyo le ke omene.

Wońdšaloĩ amãdši ní Salmanasar ke esebii le ke-bato Samaria niaan le ke mei ní efe dšei le futu ni ametšõmo sakafutu mań ní atšeo Samariamei le ye Nyońmo wiemo sekpe leń.

§ 3. Mańšeyeli ní adša mli.

Iuda mańšeyeli le (975—588.)

Kule asusõ ake Iuda mańšeyeli le gbedeo ahũ fe Israel nõ, ši ebe nakai; ši moń fe fio ní ameye egbo. Iuda akutšo le fa fe akutšei le fẽ momosa, ni Benyamin fata ehe; ni

asañ beni agbla mañtšeyeli le mli le, Lewibii le fě ní sōmoō hekronkron le hū fata amehe; ni beni Ierobeam I te tšinai le aši emāmo ši ní adšaame le, akutšei fě aten mei pī ní šeo Iehowa gbeye le etše Israel he ameba Iuda, edšake amesumo solemotšu ní yo Ierusalem le.

Iuda mañtšeyeli le mā ši afii 387, ni enyemi mañtšeyeli le se le ehī ši afii 134 soññ; edšake ana nōkpakpa ye mli fe ɽsrael nō. Eye mañtšemei nyoñmai enyo tamō Israel; edšake Iuda mañtšemei le tšeo ye seī le nō fe Israel mañtšemei le, mei aten ni agbe mei pī ye. Iuda mañtšemei ne: Rehabeam, Abiam, Asa, Iehošafat, Iehoram, Ahasiya (Atalia, yō ko), Ioaš, Amazia, Asaria, Iotam, Ahas, Iehisikia, Manaše, Amon, Iošia, Ioahas, Ioyakim, Ioyakin, Zedekia. Mañtšemei kpakpai ke efōdši futu ye amemli, ši meifōdši fa; ni woñdšamo ní dši Israel he eša titri le, bule neke mañtšeyeli ne hū ní efite.

Ekleñkleñ mañtše Rehabeam momo le nō amagañ emāmo gōdši ke gonkpoi fě nō ke tšei noli fefeoi fě šiši, ni eke emañ dšaame. Ni ebi Abiam nyie etše gbei fōdši amlī. Ši Asa moni dši ete le fe noni sa Iehowa hīe, tamō etše Dawid: eflo hebuleloi ke adfamañbōloi ní ke adfamañbo dšaa wođši le ke-dše šikpoñ le nō efie, ni edšie wođši ní etšemei efe le ke-te. Iehošafat, ebi le, dši mañtše kpakpa fele tete; ši le ni meifōdši nyie ese.

Eke ɽsrael mañtše Ahab tša; ni ebii Ioram ke Ahasia nyie Ahab gbei le amlī. Ahasiya gbele se le enye Atalia ní dši Ahab ke Iesebel biyō le gbe mañtše seši fě, ni ledientše eta seī le nō. Ekō enye foñ le nane kwrā. Iehowa dšamo le efo se, ni eke Baal dšamo ba Iuda hū mli. Kule etao ake ewule Dawid we le fě ni egbe ledientše enabii le mei anō ní Mesia noñhiekāmō mā ši le. Ši Iehowa ke: „Nye-yaā adšina, ní efe yaka!“ Etfake Iošeba, mañtše ní gbo le nyemiyo ke Iehoyada, osofonukpa kpakpa le nā le, nō mañtšebi seho Ioaš, abifao ko, ete ye solemowe le, ni ewu le srale ye dšei, ni elele. Ene mokomoko lee, ni efeo ake Dawid seši se efo kwrā.

Ši beni Ioaš eye afii kpawo le, Iehoyada bua mañ le onukpai ke osofoi ke Lewifoi le ana ye solemowe kpo le nō, ni

mañ babao fata ehe. Keke ni eke Dawid fiei bibio le dše kpo ni ewole mańše ye Iehowa wiemo le na: eke mū kroń-kroń folę, ni eke mańše akekre fī eyitšo; ni mañ mū le fē nyā ni ameblō ameke: „Mańše le yi ana wala!“ Beni Atalia nu hōfemo le, eba, ni beui ena noni afe le eblō eke: „Atuātšemo! Atuātšemo!“ Ši yaka efe: mokomoko fataa ehe. Iehoyada bule fo, ní agbele ye mańše mō le agbo le na.

Keke le akūmo Baal tšui ke amagaī fē ye hefēhe, agbe esofo le, afōle dšamo, ni ate Iehowa dšamo le ši amā ši gbe-dšiano ekoń. Ioaš fe dšogba gbītabo ní eńawolo kpakpa Iehoyada hīe kã le; ši benii egbo pe le, ehã alakale ni edša wodši ekoń. Ni egbe Sakaria, gbalō le, ní dši Iehoyada bi le tete ke teifiamo, benii ebolę kōko ye Iehowa gbei amlī le! Nyońmo tole nādšian: awuiyeloi komei te eyiń apam ni ameyagbele ye ledientše esa no. Amazia, Asaria ke Iotam hī fã ke fã, ši Ahas (740 ye Kr. hīe) dši mōfoń tītri ye Iuda mańšemei le amlī. Le le eke won afolešãlate ko mã Nyońmo solemowe le dientše tete, ni ewo osfoi akitã, ake amešã afole ye no. Ni eke Baal ke Molok niĩhīni ba Iuda, ni ešã ledientše ebii ehã Molok. Asań efe solemowe le fē tsem, edšu emli dfetri ke nii krońkroń, ni eńãmo soldmotsu le šinaĩ le ana. No nādšian emãmo wodšiafolešãlatei ye hefēhe, ni šikpoń le tšō wondšaloĩ ašikpoń.

Ni neke be ne mli noń kō gbalō kpeteńkple ko, Iesaya, šie Iehowa wiemo ye Iuda: le moni bo eke:

„Nye űweii le, nyenua, — Ni obo toi šikpoń!

Ši Iehowa mīwie ne:

Bii mile ni amedra, — Ni miwo ameno hū:

Ši ame le, amedše mihīe atuã!

Tšina tete le enyontšo, — Ni tedši hū etše niĩyeniianō le:

Ši Israel le, le le elee: — Mimań le hū, amedfēēń no!

Ao! neke dfeńmań ešafelo ne: — Mań ke enotōmo ní tši le, Sešibii efońfeloi: — Bii ní dši fiteloi sońń!

Amekwa Iehowa le; — Amegbe Israel Mokrańkroń le heguo!“

Iesaya dši Nyońmo wenu: ewo gbye ni ekã hīe gegēge ye Iehowa gbei amlī, ni asań Nyońmo dromo na le egba hū ye Mesia ke Yiwalaherelo ní baba le hewo, etšō eniĩšumo, ekpō-

mō ehedšole mañtšeyeli le fefeo ke faññ fe gbaloi krokomei le fē.

Kēle Iuda mli hū efe mei ní heo Nyoñmo wiemo ameyeo dāne, tše gbīī komei amefaa ni ametete amehe. Gbīī komei hū dšen tšakeo oya mli.

Ahas, mofon le, bi le dši Hisikiya (727 ye Kr. hīe), ni eye mañtše le ye ese, ni efe mañtše kpakpa ní eše Nyoñmo gbeye, ní moko tamoolē ye Iuda mañtšemei le atēñ. Egble Nyoñmo tšu le šīnaī le ana amrō pe, ni edšie wodši ke yakani le ke-te, ni ekūmo amagaī le, eflo akrabatšai le, ni etšu šikpoñ mū le fē he. Eke emañ le ye Heho gbīdšurō ní ayeko etše naakpa, ni ekpe Iuda fē ke Israel tete ke-ba Ierusalem ke Nyoñmo we le; ni mei babao babua amehe na ye Ierusalem, ni Israel teñ meikomei hū ba. Nomei atēñ mei pī ñmō kpemo le hū moñ; ši mei ní ekpe ke-ba le ye Heho gbīdšurō ke mīše ke nyāmō. Ni Hisikiya kā he enyie Iehowa hīe ye anokwale mli. Yeñ ake ebole kōko ní eše Nyoñmo gbeye ni ekakwa, edšake eyino ni kodšomō le ba nyemimañtšeyeli Israel no; no Ašurimeī le ñō nomei nom ke-dše šikpoñ dšurō le no ke-te mañse šikpoñ ko no. Ši Hisikiya ke emañtšeyeli le Nyoñmo nine ní wa le hereame. Ašur mañtše Sanherib, Salmanasar bi le, tua Iuda ni etao Ierusalem hū eñō. Ši Nyoñmo bofo ní wa le tšia Ašur ta leñ mei 185,000 nii nyōñ kome, ni amenyonyoī ni amegboi ye Ierusalem gbogbo le hewo.

Ši esoro boni anokwale ke amale wuo ta ye Iuda. Hisikiya, mañtše dšalo le, nādšiañ le ebi Manaše ye Iuda no mañtše afii nyoñmai enumō soññ, ni etamoō etše kwrā. Wodši ke amagaī ke nii ní etše kūmo le, le le emā ni ete ši ekoñ. Esōmo Baal ke ñwei asafoi fē, ni emā afolešālatei ehāame ye solemowe le kpoi anō tete. Esa efose lá ní he tše pī efie, koni Ierusalem ke-yi obō. Ši Iehowa gbla etoi ní wa. Anōle nom ye ta mli ni akele te Babel awole tšun. Dšemei etšake etšui, ni Nyoñmo kele kū se ke-bata eseī le no ekoñ. Kēle ebi Amon ko enane foñ le kwrā, ni etšakee. Neke mañtšemei enyo šiši le Iudafoi le fe efoñ fe wondšaloī ní Iebowa efie ke-dše amehīe le.

No se le be fefeo fio ko ba. Iošia (640 ye Kr. h.), Amon bi le, sa etšō gbomo ye Nyoñmo tšui na, ni edšee egbei le anō

eyaa ninedšurō-lo abekugbe. Ehā atšu Iehowa we le he ni asa ekoñ. No ni osofonukpa Hilkiya bana Iehowa mla wolo le ní hīe dše no etše le ekoñ. Ake-ba mañtše le nō ni abakane ye ehīe. Ši beni enu Nyoňmo kitaī kroňkroī fē ke kōkōbo ke lōmōi ní yō mli hā notōloī le, eke gbeyešemo ke tšuífā gbla etalei. Ni ehā akane wolo le atšō mañ mū le fē, onukpai ke gbekebii, ni ekeame fē fe kpāňmo le ehō ye Iehowa hīe, ake ameye ekitaī le aňō ke-dše ametšui mū le fē mli. No se le efo woňdšamo se ke-dše šikpoň mū le fē no, ni aye Iehowa Heho le ekoñ. Gbēke nweitšemo fefeo dši no ye Iuda, — Iošia nyō ye ta leñ ye Megido. —

Mañtšemei edfe ní nyie ese le ní amedše Dawid ke le-dientše eseši lolo le tšee ye seī le no, ni amesa amefe efoň ye Iehowa hīe, ni mañ le kō amēnane. Ni tše Ieremia, gbalō le, ke Nyoňmo šimo gbē le šie tšuitšakemo le, Iuda he eša su-sumoňō le eyi, ni emañtšeyeli le se fo.

Babel alo Babilonia mei ke Nebukadnezar, amē-mañtše ní wa le, tua šikpoň le afe šii ete. Tšutšu le amēňō Ierusalem, ni amēňō mañ leñ onukpai ke odehei komei nom ke-te Babel, mei atēñ ní Daniel, gbalō le, hū yō le. Afi 588 leñ amesa amewo Ierusalem ka, edšake etše amēhīe atūa le, ni amēke ta ní tši haole ahi enyo soňň, ni beni hōmo le na wa ye mā leñ, amēňōle. Amēhaha nii fē, ni amēšā mañ le ke Nyoňmo we le fē ke-tšia ši. Nagbe mañtše Zedekia le kwē, bōni amēgbē ebii le fē dā, no se le amēgbulo ehīeňmeii, ni amewole kosoňkosoī ni amēke le ke emañ le te Babel ye nomňō mli. Šikpoň fefeo le tšō amamfō ke oleňleňo, ni nāň-koloi bahī mli, bofēbo ní Nyoňmo hā ašie ye egbalōi ke bofoi kroňkroī ana le.

Kēle dšee tšuíň awo Iudafoi ye Babel. Moň akeame to maňse šikpoň le no keke, ni amēhe ši ye dšei. Ameyeo amēhe ni ametšuo niitšumōi srotōi. Amēteň meikomei sōmo Babel mañtše le, ni ametšōmo gbomei wudši. Daniel titri tšō lumo kpeteňkple. Yeň moň ake gbīī komei awa ameyi; ši kēle amē-nomňō šihīle waa lōtu ko; meikomei tšōmo niatšemei ye dšemei; ni mei pī ahīe amēšikpoň hē le sa, bōni amesumoo ake amekū amese, beni ahāame hegbe ekoñ le. Kēle mei fē ní nōkpakpa ko hī ametšuiň le ahīe tšō šiwo šikpoň le, ke he-

krońkroń Nyońmo dšamoj ke solemoj fefeoi ní ašō ye amedeń le naakpa dientše.

„Babel fai le ana le, — Dšemei woħo woħra ši ye;“

„Ni yāfō hū wofofoi; — Beni wokai Zion le.“ —

„Kedši mihē dše ono le, Ierusalem!“

„Hā mininedšurō hū hē adše no!“ Lal. 137, 1. 5.

Ni nakai, boni lehowa droo mo ye toigblamo leń tete le, Babel nomńō šihīle hī hāame hū. Ameba ameħe ši ye Nyońmo tšo le šiši: ameša amebi lehowa ši ekoń, ni ametao ehē gbe le; ni take boni ameħu amemanehulū ake Nyońmo toigblamo ní dša, ye kwamo ní amekwale hewo le, nakai noń kē agbene, beni ametra wońdšaloj sońń teń le, wońdšamo fē nyāneame ahū boboni ameķe amesešibii le ke ameħe tšakeń mli dońń; ake dša be fio ko leń (kw. IX, 12.)

Asań hū take boni Babel tšo dšomo ehā Iudafoi le, nakai noń Iudafoi le hū tšōmo dšomo ameħā Babel ye Nyońmo dro- mo yintō le na. Noni Hesekiel, Nyońmo gbalō le, ke noni Daniel, gbalō wulu le, titri dšadše tšo ye dšemei, ebote wońdšaloj ke dšeńmādši atoiiań hū, ni anyēń asusu no gbeħe ní Nyońmo la ní Iudafoi hē le ešō ke-yaši ye neķe dšeńmańtše- yeli wulu ne mli, lo mei babao ní ke neķe la ne eše anokwa Nyońmo le he niile ke nano mišedšemo he. Etfake wońdšaloj hū le, Nyońmo hē dšeko ameno; take boni wona ye gbalō Iona tšumo ní etšule ke-te Niniwe, Ašur mań wulu leń, ye blema bēbe leń.

Babel nomńō le šihīle tše afii 70, boni Ieremia ke le, ke-dše kleńkleń nomńō le he le. Etše, ši dšee dā. Iehowa nako eše ehalamo mań le efō kwra: eewo ši ake kedši ame- kpale ni ameķe tšuitšakemo aba eńō ekoń le, eeńōame ekoń. Iuda mli mei ní hī ni efe le titri yo, hewo le ehāń amela- dše ye dšeńmādši le ateń, take akutšei nyońma le: esraame eto ni eķe ameteń mei pī kū se ba šiwo šikpoń le no ekoń, koni ameħua ameħe na ye ehekrońkroń le hewo ni ametšōmo emañ ekoń. Sane le kukuo ne:

Babel hū gbe ši ye Persia mańtše Koreš alo Kiroš nine na. Le le lesaya nale ye mumu mli afii 200 dāni eba, ni etši egbei atā tete (yi 45, 1) ni eķe ye eħe (45, 13) ake;

„Minoń mitele ši ye dšale na,“

„Ni egbei lẹ fě hū, madšadšeamẹ;“

„Lẹ non eemā mimā leñ“

„Ni minomni lẹ, eedšieame gbe“

„Dšee yinii ana ni dšee nyōnii ana!“

„Boni tai a-Iehowa ke dši no.“

Ni nakai eba mli; Kiros dientšẹ kpe Iudafoi lẹ, ní amẹkū amẹse ke-ya amẹšikpoñ lẹ no ke amẹšita amamfō, ni amẹsa amemā Iehowa we lẹ ekoñ, kw. 2 Kron. 36, 22, 23 ke Esra 1, 1 k. n.; ni esa edaīame solemoṣu leñ nibii ní Babiloniamei lẹ eha lẹ ekoñ, šikanibii ke dšeteinibii 5400 soññ.

No ni mei 42,360 te ši ke-te, ni no se mei pī fata he ke-nyie amẹse. Amralo Serubabel ní dšẹ Dawid seši lẹ mli lẹ, ke osofonukpa Iešua ye amenukpa ke-waame ni amẹse amẹšikpoñ ke amẹšita amamfō lẹ fefefe. Gbaloi Hagai ke Sakaria dši Iehowa kanetšo lẹ mlihīloī ye ameteñ. No se afi lẹ ameto solemoṣu lẹ šiši ye ekleñkleñ māhe lẹ ke šida ke yidšiemọ „ake Iehowa hī, edšake nano, emlihīle yo“ ye Israel no. Ši beni onukpai ní na kleñkleñ solemoṣu lẹ anumnyam lẹ nō ehē ne ameto no he lẹ, amefo yā, ni nyāmo ošebo ke yafu lẹ efutu ekoro. Agbe niitšumọ lẹ na, tšẹ natši ke haomo pī ake-tšō mli. Asañ atfa Ierusalem mañ lẹ hū ekoñ, ke Iuda šikpoñ lẹ no mādši bibi lẹ ateñ ekomekome. Ni agbene mañbii lẹ boī feremo ekoñ ni fiofio lẹ ameyi bafa ni mañ lẹ da ekoñ.

Mlatšōlo Esra ke amralo Nehemia yino (Kr. hīe 440) lẹ Iudafoi lẹ hīo ši kpō ni ameye mla lẹ no. No be lẹ mli non nagbe Kpāñmo momo leñ gbalọ Maleaki lẹ šiẹ Nyoñmo wiemo ye, ni ešedše amemī eke:

„Na, mīšū mibọfo („Maleaki“), ni eehīe gbe lẹ samọ ye mihīe;“

„Ni truka lẹ Nyontšo ní nyetao lẹ aba esolemowe lẹ,“

„Ni kpāñmo bofo hū ní nyefeo lẹ, na, ēba!“

Ši amehīe kpa mišedšemo lẹ no amro, ni amesa ametsake ehīe amefe dše neñ mišedšemo, ni beni yi yawula ši lẹ amefite āhū, boni wonaame lolo, beni Nyontšo Iesu dšie ehe kpo lẹ. — Ši agbene wokwe dšēnmādši lẹ ke-dšẹ amẹblema yino dā.

VI. Babel dšēnmañtšeyeli le.

§. 1. Boni Babel sa te ši ekoñ, 630.

Agbene wobana dšēnmañtšeyelii edfe dāni Kristo ba, ni amesādši dši dšēnsane titri ye no be leñ. Helamei amañyelii bibii ahe sādši le keke aaho mli ye ameteñ.

Dšēnmañtšeyelii wotšeo nomei ní ameļeo ye šikpoñ kplañ alo šikpoi fē ní aleo ye no be le mli le no. — Eye nakpe boni Nyoñmo tfa neke dšēnmañtšeyelii edfe ne he adafi dāni ameba, ye egbale kroñkroñ leñ. Kw. Daniel wolo titri. — Nebukadnezar ní wotši etā momo le la lamo ní he dšra naakpa ko ye ekleñkleñ yino le; ni lamo le haole, ši kēle soro boni ehie kpa no kē. Agbene beni eñaloj le fē nyēñ ametšōle lamo le ke ešiši le, Nyoñmo dšie kpo etšō oblanyo Daniel mo he ní wonu momo ake añole nom ke-te Babel mañtše le mō leñ, dāni afite Ierusalem le. Ni le le Nyoñmo bo esolemo toi, ní enyē ye Nyoñmo Mumo le tšōmo na etšō mañtše le. Ekele ake: „Bo mañtše! ona ye olamo mli, ni na, amagā kpeteñkple ní kwo ni eyo gbeye damo ohie. Eytšo le šikañ, etšitši ke enidši le dfeteiñ; emusu ke eheiañ le ayawañ, efodši ke nantui le dadeñ, ši enādši le dade ke sū ní afutuñ. Keke ni te kpeteñkple dše goñ ko no ní nine be he, ní ekoklo ši ke-batfa amagā le no ni ekūmoļe dukuduku. Ši te le tšō goñ kpeteñkple ní yio dšēñ mū le fē!“ Ni agbene Daniel tšō amagā ne šiši ake dšēnmañtšeyelii srotai edfe ni, ni eko nyie eko se, ni nagbenō tše ewa tamō dade le, eegbe na ke mlidšai enyo ke dade ke sū futumo. Ledientše eke ake šika yitšo le dši Babel mañtšeyeli le. No se le Medo-Persia mañtšeyeli le ba ní ake dfetei tšitši ke nidši ekadi le; ayawa musu ke heiañ le dši Hela-Makedonia mañtšeyeli le; dade fodši ke dade ke sū nādši kadi Roma mañtšeyeli ní wa tamō dade, ši edša mli etšō bokā-ke anaigbe nō, ni no se le eke Duski nō futu ní eke mañtšemei nyoñma gbe na le. Te le ní dfra amagā le ní eyi dšēñ mū le fē obō le, Daniel tšō ake ekadi Nyoñmo nano mañtšeyeli ní fitee ní ese efoo le, ní ebate ši ye dšēnmañtšeyelii ne ase le. Kw. Dan. 2 ke 7.

Agbene wowie kleñkleñ nō ní dši Babel nō le he. Babel

efõ mañtšeyeli ní be moko šiši le etše, ni esõmõ Ašur ní toq enõ mañtše semo lo amralo ko. Ameteñ mokome dši Nabopalasar (Kr. h. 630).

Ašur bokãgbẽ hũ, ye Ašur šikpoñ ke Kaspia nšõ le teñ mañtšeyeli ní yeo ehe ye, ní atšeo Media (alo Madai) ni emañ wulu dši Ekbatana le ye. Dšemei Kiaksares I ye mañtše ye, ye Nabopalasar ying le. Ni agbẽne Kiaksares ke Ašur mañtše Sarak (alo Sardanapal II), moni dši mo edfe ní nyie Salmanasar I se le na ta, ni nohewõ le eke Nabopalasar te Sarak yi nõ apam.

Kiaksares ke atuãtšelo Nabopalasar fã ta, ni ameyiñ ameko Ašur yakpe. Ameyanina ameta ní ametro dã, hewõ le amefie-amẽ ke-te amemañ wulu Niniwe leñ. Keke ni amewo mañ le kã ahũ, ši choo. Beni yi yawula ši le Hidekel alo Tigri fã le ba ni ebakũmõ Niniwe gbogboi ní wa le kuku ko ní edše gbẽ eã Media ke Babel ta le, ní amebote mli. Beni Sarak nã, akẽ choo doññ le, etia enibii ní dšra wa ke eñamei ke bii le ewo laikõ kple nõ ni ešã ehe ke amefõ. Ni noni Zefania ke Nahum gba ye Niniwe hewõ le, eba mli. „Akũmõle ni amãñle doññ.“ Nmenõ gbĩ nõ anaa emamfõ ke koikoi le ní gbĩ ete gbenyiemõ bole le ye dšei, ni mei ní taoõ blemasãdši le yaã dšei ní ameyatsãã sañi ke amagaĩ ke nibii ní aãmãũ ye teĩ ke mustei anõ amekaseõ ni ametsõõ šiši, ni kukudši komei akẽ-ba Ablotširi hũ.

Nakai ni Ašur hewale ke hienyam egbe ši ke-te nanõ. Anuõ ye ehe take hũhũhũ gbemõ ní ye šonñ beni adamõ ye mañtše mõ koikoi le aten ni anaã le tšina-amagaĩ ní hĩeo fidši ke gbomei ahĩeĩ le nyoñmai enyo, ni ameteñ nofẽno na šiẽ dšatšui akpe alo pauni 50,000 le!

Ni enãdšiañ le Media ke Babel mañtšeyeli hõ le wo ehe nõ, ni Nabopalasar tšõ kleñkleñ Babel mañtše ní yeo ehe le; ni le eke Siria alo Aram ke Foinikia ke Israel šikpoñ le fõ fata emañtšeyelihe Babilonia alo Kaldea he nyoñlo.

§ 2. Bóni Babel fere ni e da oya mli.

Nabopalasar bi ke senyielõ dši Nebukadnezar ní wõle momo le. — Le le eke Farao Neko, Psametik senyielõ ye

Mizraim mañšesei le no le na ta, edšake Farao Neko ke ta babao dše Afrika ke-te Asia, koni ena Ašur mañšeyeli le mli-dša ko hū (kw. 2 Mañš. 23, 29. 30 ke Ier. 46, 1 k. n. hū). Amewu 606 ye Kr. h. ye Karkemiši (Kirkesium) ye Frate fa le na, ni Nebukadnezar ye eno kōnim ahū ní ekū ese ke-te Afrika ke Mizraim oya mli. Agbene Nebukadnezar nō-sie no ake noyelilo kple. Enō Iuda mañšeyeli mū le fē, take boni wonu momo le; keke ni enō Siria ní le le ke-yaši nšo na. Foinikia hū dša ake eba ehe ši ehā emañšetšo le. Šikpoñ le no akekre momo, Sidon le, ekūmo momo; akekre kroko ní dši ehē le Tiro, ekūo ena lolo. Ši añ 585 le le egbe ši, ni „anana no.“ Neke Foinikia mañ wulu fefeo ní egbei le hehe ye hefēhe ne kā ši lolo ake amamfō tamō Niniwe: wolei asesei komei keke māmō etšui ke mōdši fefeoi akokoi le atēn take boni Iehesekiel ke (yi 26) le. Ni agbene kōnimyelilo kple le foñ ke-te Afrika tete ni enō Mizraim ní wa naakpa le; ši enyēē eye eno etše. No se le efā ke-te Asia bokāgbe hū, ní enō šikpōdši komei efata emañšeyeli le he hū; kēle Media no eyee, ši ehī ši mañšeyeli ní yeo ehe da ye Nebukadnezar ying le.

Nakai ni Babel fere ni eda efe dšēñmañšeyeli, ni Nebukadnezar tšō dšēñmañše oya mli ne.

Agbene beni eta emañšemañ wulu ke emō wulu mli ye Babel le, mañšemei srotoi ke nii ní dšra wa srotoi ní enō nom le bolele ke-kpe, ke dše neñ anumnyam ke hetšōmo fē. Emañ wulu le da naakpa ni eye nyam dientše. Gbīī ete gbenyiemō alo ŋmletfai 24 bolele ke-kpe. Ehe gbogbo le hīe nidši 200 kwole ke lemō hū 50, boni filii ekpa soññ anyie ye eyiteñ masei masei. Mōdši kakadādši 250 māmō gbogbo le no, ni Belomō kakadāñ alo Nimrod mō le (kw. 1 Mos. 10, 8 k. n. ke 11, 1—9) ní mā mā le teñ le kwō fe fē. Eye agboi ní kwō nādši 100, ni ake dade šīnāi ntantai le añāmō na. Frate fā kpetēnkple le ho mañ le teñ, ni agba kple ní yo feo fī mañkui enyo le teñ gbe le. Fā le na biē ke biē mōdši fefeoi soññ māmō, ni eblohui le ye trōmō ni amēšloflo amēteñ kodši edfe edfe. Mei akpei toi akpei enyo (2,000,000) hī mli, ni mei ní fa fe eno tete na gbe kulē, ši tromi ke aboi ke tsei fefeoi ní

woq yibii, ke dšadši kpleikplei ní ake dfeí fefeo dú ye nọ le ke ñmōdši tete hoqo mã le teñ.

Ši Nebukadnezar le, moni Daniel šie anokwa Nyoñmo ke tšuitšakemo etšō le, eke eferemo kple le wo ehe nọ, ni nohewo le egbe ši. Gbī ko le ešera ši ye emō le yiteñ ni beni eke miše ke hewō kwe emañ wulu fefeo le, ebo ake: „Ani dšee Babel kpeteñkple le ní mimā ní etšō mañtšeyeli le šia ye mihewale noyeli ke niwulamo anumnyam le na le ne!“ — Eke ewie egbe na pe le, enu gbē ke-dše ñwei, ni eye seke trukā ahū ke-yaši beyino ní sa ake awole kosoñkosoñ; ní le ní bu ehe tamọ nyoñmo sa le ete eyahī nā le nọ ye koloi ateñ ni ekā ñwei bo leñ ní eye dfeí tamọ tšina. Afii kpawo se le ena edfeñmo le ekoñ, ni agbene — „ēdšie ñwei mañtše le yi.“ (Kw. Dan. 4 heni Nebukadnezar dientše gbaawo fē ye le.) Agbene eyose boni gbomei ahienyam ke dale fe yaka, ni esa eyo Nyontšo lehowa ní dšie ehe kpo etšōle ye kodšomọ ke dromọ mli, ni egba mli kpo faññ ake „le dši Nyoñmei a-Nyoñmo le ke mañtšemei a-Nyontšo le“, ni eye odase hū, ake „eniitšumọ dši anokwale, ni egbei le hū dša, ni moni woq ehe nọ le, le enyēle ši eba!“ Ni agbene beni eba ehe ši neke le, Nyoñmo wo enọ ekoñ, ni esa ekele ta eseñ le nọ, heni eñā Nitokri ta eye mañnye dšogba gbī-abo fē ní eye seke le. Ni agbene eye mañtše ye hedšole ke anumnyam mli ke-yaši egbele be.

Le le etšu niitšumọi wudši: edše nudšoi ke-tšō šikpoñ fē nọ ní ledši anyie nọ, ni esa eke-hā šikpoñ nu; ebu hūmọ ke nā ke dšrayeli he hū. Eke nine wale ye mañtše moñ; ši kēle dšēnmādši ní yo ešiši le yo fefefe ni amefere, ni amīaa ameno tūtu ko. Nakai etšō „šika yitšo le“ ye dšēnmañtšeyeli amagā le he, ní Nyoñmo dšie enakpenii le ke enumnyam ke noyeli le kpo ye ehe le. — Nebukadnezar gbo beni eye mañtše afii 44 le ye Kr. h, afi 562.

§ 3. Boni Babel sa gbe ši ekoñ.

Neke mañtše ní atšēole „mowulu le“ tšutšu le senyieloi le fee ekā ni amehīñ tamole, ši moñ amēbo nyeñnyeñfi ke ahoñi, ni amēke amemādši ke mañtšeyeli le fē gbodšo mra.

Mañtšemei edfę banyie Nebukadnezar sę: Evilmerodak, Neriglisar, Laborosoarhad kę Neboned ní atšęole Belšazar hũ; ši ameyi edfę fę ameyiño šęko afii 25 tete. Sękpelę lę moni dši mofon fe fę lę, Nyoñmo kodšomę kę ošrã bašrãlę trukã (Dan. 5), boni wobanu lę.

VII. Persia dšēnmañtšeyeli lę.

Ke-dšę neke be ne mli lę dšēnmãdši awoloñmãloi lę hũ šiwo wodši komei ní wonyē womã no mi lę. Kęlę Persia he lę wonu nii komei ye Ñmãlę kroñkroñ leñ wodši lę, titri Daniel, Esra, Nehemia kę Ester nii lę, amlı hũ.

Persia, alo Persi alo Parsi, ní atšęo Paras alo Elam ye ñmãlę kroñkroñ lę mli lę šikpoñ dientšę lę kã Tigri fã lę se bokãgbe kę Media ninedšurõgbe ahũ kę-yaši Persia nšo legelege lę na. Blema Persimei lę dšę Arimei blema weku lę, ní Zendmei kę Indiamei dšę mli lę mli. Amehe yo feo, ni amehe wa, ni amefe ekã hũ. Atši amęblema nokwayeli kę diõfemę tã titri. Ši dãnuloi kplei dšiamę hũ, edšake wein fa ye dšei; ni amękę wein bo gwa, takę boni blema Tuskimei alo Germanimei fe ye ñmãdã he lę. Adša amemli akutšei nyoñma: asrafoi akutšei ete; šikpoñhũloi akutšei ete, kę koloi-kwelęi hũ akutšei edfę. Pasargade asrafoi akutšõ lę dši odehei fe fę, ni Ahyemenide weku lę dši amęteñ abladei. Šikpoñhũloi akutšei ateñ eko dši Germanimei ní beni fe se lę amefãmo ye dšei ameyiñ amęte Ablotšire alo Europa, ni amętšõmo Tuskimei ablematšemei lę.

§ 1. Kores alo Kiros (560 — 529).

Sa lę Persia dši Media šikpoñ kuku alo Provinkia ko keke. Kiaksare I, moni fite Niniwe lę bagbo, ni Astiage, ebi lę, ye mañtšę lę ye enãdšian. Lę lę eye biyo ní atšęole Mandane, moni eñõhã Ahyemenidenyo ní atšęole Kambise lę gblã.

Amęglãkpemę lę se etšęe keke lę mañtšę la lamę sroto

ko, ake na, weintšo ko dšē ebiyo le mliši kwē ni eyaha Asia mū le fē nō. Eñāloi tšōle šiši, ake Mandane afo binu ní aye Asia mū le fē nō. Mañtše le hele ši: eše gbeye ake eeladše eseī ye enabi nine na; hewo le eñō ebiyo ní hīe ho momo le ke-ba šīa, koni ena hewale ye ebi nō. Efo binu ni atšele Kiros alo Kores. Mañtše le nō gbeke le ehā esōolo Harpago, koni egbele. Ši monē le esumoō ake eye neke kitā foñ ne nō, ni eñō abifao le ehā tšinakwelo ko, koni ešele efō ko mli, Tšinakwelo le kele te šīa; ni noni eñā fo bi gbonyo ko hewo le ekpale fai ni eke gbeke fefeo le ato enādšian, ni eñō gbonyo le eše efō; ni ewu le kplē.

Neke ni Kiros ke tšinakweloī le yo, ni ebada ni efe gbeke fefeo: ehe ye feo ni ehe wa ni efe ekā; ni eye nā ke nyam hū. Ehīe ke esu nyam hewo le enanemei fē šele, ni ke amefe le, amewole amenō mañtše dā.

Gbīko le Media abladei abi ko hū fata amefemo le he; ši eboo amemañtše le toi hewo le ehā ayile. Gbeke ablade le yallo ena ye etše le nō, ni monē hū yake mañtše le dientše. Astiage hā atše Kiros ke-ba, koni egbla etoi. Ši beni gbeke tšinakwelo le ba le, ešee gbeye kwrā, ši ehīe ehe tamō lumo ko, ni etšō niile ke nā hū ye mañtše le hīe, ni ehīe ba nyam, boni mañtše le na kpe ehe naakpa. Beni ekwe ehīe gā le, esusu ake beni ledientše efe gbeke le, bele etamō nakai pe. Nohewo le ebi tšinakwelo le ke Harpago ní awa, ni amedšadše fō ametšōle. Enabi ni.

Agbene te ekele afe teñ? Ebi eñāloi, amekele ake gbī-abo ní eye mañtše momo ye femo mli hewo le lamō le eba mli momo, ni gbeyešemō be ehe doññ Astiage he eye, ni ehere eyi wala, ni etšu akele yahā efoloji tete ye Persi, ni amēna mīše naakpa.

Ši Harpago le, mañtše le nō-fakole, ake eyee ekitā le nō. Edšeele, ši moñ egble ehīe ehāle, ši kēle eto ehe owyele ye eno ní eye gbeye. Gbīko le ekpele ke-ba ekplō he, ni ehā ake lo ní aši amā ehīe. Beni eye le, mañtše le bi le, ake lo le nō ena, lo? „Eñō tam!“ dši Harpago heto. Mañtše le bile ake; „Ole no lo ní dši, lo?“ Eke; „Dabi!“ Bele mañtše le fā ake ake noni efele atšōle. Keke ni amekele noko ní aha no ba eñō; ni beñi agble na le, na, Harpago binu kome yišo ke

enāđši kǎ mli! Eye ledientše ebinu le helo le eko Harpago tši ehe na, ni ekeē noko.

Kiroš foloi le tšosele dšogbā, ni etšō oblanyo fefeo ní he wa, ni esu ke ebañ hū ye feo, ni efe ekā, edšake aleele fofoli, take boni afeo ye Mediamei ní efite momo le añō le.

Gbīko le Harpago bofo ko ba eñō ni ehīe kpeñkpeñ ní emāđsele, ni eke ake le kome tō egble na. Beni egble kpeñkpeñ le na le, ena wolo ye mli, ní Harpago ñmāle yeñ ake eke e-Persiamai le aba ni ebakpa Astiage yiwalo ní feo nii ní dšaa gbe le ye eseī le no.

Agbene Kiroš bua Persia oblahī le fē na ni efāame, ake amegba kō kpeteñkple ní yi obō ke ñmei ke añlelei. Ni noni amebule hewo le amefe nakai gbī kome dšenamo ni latša tšame naakpa. No se dšetšereno le enmēame okplō. Agbene beni amena tsuidšurō le, ebiamē ake: „Te gbī ní hī, nye lo ñmene? Amekele ake: „Ñmene hī moñ!“ Keke ni ekeame ake: „Odšogbañ: neke gbīī kpakpai nyeana, kedši nyeye nyebuami, ní makpa Media mañtše yiwalo moni yeowo nyōđši ne!“ Keke ni amefe amenyā amehāle, ni ta babao babua amēhe na ni amekele fā amewo Media.

Beni Astiage nu le, emli fū naakpa, ni efā ta kpeteñkple ewoame, ni eñō esōolo Harpago anokwafo le ewo ameno tatše, ni ekaii eyiwale. Beni amebakpe ye Pasargade ta leñ (Kr. h. 560) le, Harpago ke eta babao tše ni efata Kiroš he, ni Mediamei ní efe le dšo foi. Agbene Kiroš wo Media mañ wulu Ekbatana he ka ni eñōle, ni eñō enī nom.

Ekpale ye seī no moñ, ši ehīele bleō. Ni eñō Media šikpoñ le dientše ehā Astiage binu Kiaksare II, ní dši etšekwē le, ní atšeole Dario Mediānyo hū le (Dan. 6, 1) noyeli; ni ledientše eye Persia ke šikpōđši krokomei ano.

Noyeli mumo kple yo emli, tamo Nebukadnezar nō. Etao emañseyeli hūsūi le ase etši ke-ya hefēhe, ni hefēhe ní etšō le efere hū, ni amrō ni etšō mañtše kpeteñkple, take boni agba ye ehe le.

Etšee keke ni mañtše hewalo kple ko te ši wole. No dši Kroiso, Lidia mañtše le. Ewe Astiage nyemiyo, ni nohewo le etao ešabi le eye ebua, koni ena ehewale ní eladše le ekoñ.

Lidia dši nšokpofā ní atšeo Asia fio ní kā Asia yiteñgbe le heni eke Europa tšaa nọ le mlidsa ko. Ateñšo le, Aigaia nšo le ke nšo diñ le bọle Asia fio, ni Hela alo Grekia šikpoñ kā eheleno ye Europa gbefāñ. Troya ní wowie he momo le (kw. pag. 68) kā Asia fio le yiteñgbe. Asia fio šikpōdši komei dši Lidia, Misia, Karia, Frigia, Pamfilia, Pisidia, Galatia k. n. Ši Kroiso ke mañtšemei ní tšō ehie le eye neke šikpōdši fē nọ ke-yaši. Hali fa le na ye bokāgbē le, alo efe fio ní aše Asia fio fā le nọ efata Lidia ní kā yiteñgbe ye ye Aigaia nšo le na le he.

Mañtše Kroiso dši niatše kpeteñkple dientše: ake ake ena nii fe šikpoñ mañtšemei fē ye no be leñ. Ene ele ni ena ehe hū. Gbiko le ñālo Atenenyo Solon basrale ye emañ wulu Sardes mli, ni etšōle edfetrii fē ebile ake esusuu ake le dši šadegbomo fe fē ye šikpoñ le nọ, lo? Solon kele ake enyēñ moko yi eedšie ake šadegbomo dāni eba-gbo le.

Neke Kroiso ne fā ta kple ni eyiñ ete eke Kiros yakpe. Ši dāni efā le, etšu bofoi ke niikēni wudši ke-te Delfi ye Hela eyabi Orakle alo woñ ní yo dšemei nii ye neke ta le nagbe le hewo. Pitia alo woñyo ní yo dšemei le to he hāle ake: „Kedši Kroiso fo Hali fa le, eebutu mañtšeyeli wulu kple ko!“ Kroiso nō neke wiemo ne esusu ledientše ehe, ni ena tšui eke esafoi ní foñ tawu ke [tagbe momosa le fo fa le. Kiros kele bakpe. Pleria masei amewu (557) ke ekā ní ye egbo le dšenamo. No se dšetšere nọ le Kiros ekū se ewuu. Kroiso ke ake eše gbeye, ni eku ese ke-te ešikpoñ ke emañ wulu leñ ni eñmē eta le gbē ke-te. Trukā, beni edšo ehe ye dšei le, Kiros ba mañ le hie. E-Persiamei ekālo le kwọ gbogboi le heni ekwo fe fē ni asusu ake anyēñ akwo ni nohewo ni asraa dšei le. Añō mañ le, aha emli dfetrii ba-b'a o le, ni añō Kroiso nom.

Keke ni Kiros hā amā laikē kpeteñkple dientše ni no be leñ yiwale na le añō Kroiso ní bu ehe ake „šadegbomo fe fē le“ ata nọ ni ašere. Persia ta ke mañ babao le damo ši ke-kpe. Keke ni Kroiso bo ke-dše egbeleseñ ní dše lasu momo le nọ ke gbē wale ake: „O Solon, Solon, Solon!“ — Ekai no. ñālo le abe ní ebule le, ake eye mli! Kiros hie fele yā ni

ebi neke blomo ne šiši. Kroiso kele. Keke le ehā agbe la le oya mli, edšake enu gbē ko ye ledientše emli ake le hū dši gbomo adesā nī ošrā bašrāāle. Eke nomnō mañtše le bō nanyo ni ekele bahī ši dā efe edšinafonyo ke nāwolo anokwafo.

Agbene Kroiso flo Delfi woņyo le na, ake ešišiuḷe. Ši le le eke ake ekeele no mañtšeyeli ni ebabutu le, ši esusu ledientše enō moñ. Wodši ke wontšemei akōlōmpo ke lilei nta dši no ke nmenē!

Agbene Lidia fē tšō Persia šikpoñ kuku alo Provinkia. Noyelo kple le nō Asia fio fē ke Foinikia k. n. efata he, ni nakai ni Kiros tšō mañtše hewalo kple dientše, tamō Nebukadnezar.

Ši enoyeli le tšire eyi se ehā niitšumo kple fe ene. Babel dšēnmañtšeyeli le mā ši lolo, tše egbodšo momo. Kiros taole ebutu. Eke etšekwē Dario Medianyo fe ekome, ni eke Medo-persia ta kple ko yatua Babel tōñ. Wole boni Babel he wa: afii 20 nō niyeni hū abua na yeñ, hewo le Belšazar ta ši ye dšei fefefe. Kiros wole ka fe fio ní eše afii enyo, ni ehoo kwrā. Keke ni eke noko kple ní yo nmiñmi hū to eyiñ. Etša nudšo wulu kroko ehā Eufrate fā wulu ní tšō Babel teñ le, ni nyōñ kōme mli le atiki ni fā le tšō mañ maseigbe le, ni anyie atšō fā dientše nudšo leñ aba mā leñ ye nane nō.

No nyō le ní wo duñ kpī le mli noñ le Babel bii le trotro dā ni amewowoi alo ametratra okploī ahe lolo, edšake aye gbīdšurō kple. Dan. 5, 1 k. n. Belšazar ke eñāmei ke gbomei wudši tra emō leñ amenu-daī ni amēbo Nyontšo Iehowa musu ye amedātu leñ: amelo šika nibii ní aha ye Iehowa we le ye Ierusalem ke-ba ni amēba nu wein ye mli, ni amedšie ameyaka-wodši le ayi. Keke le trukā nine flo dše kpo ye gbo-gbo ní aša le he ni enmā noko. Mañtše le hele ši ní ehe boī kpokpomō. Etše eñāloī ke niileloī ní amekane nīmāle ni ametšō šiši le, ši amenyēñ. Keke ni mañnye le (alo mañtše nye le) kai nāloī anukpa Daniel, moni etši ehe ke-dše neke mañtše foñ ne he le. Eke ake atšele, „ši nyoñmei kroñkroi amumo le yo emli“ ni ele temosādši le. Eba: mañtše le wole anumnyam ke nii fē ši; ši eke: „Oke-hā mokroko: makane nīmāle ne kē, ni matšō šiši hū: aīmā eke: „Mene, Mene, Tekel, Ufarsin,“

ní dši: „Akane, akane, añmē ni adša mli (alo aper-si)!“ Ni Nyoñmo Mumo lē na etšō šiši neke: „Oyino lē, Belšazar! akane ni agbe na, añmēo ni ofe flefle tšō; ni omañtšeyeli lē, aadša mli añō-hā Mediamēi kē Persimeī lē.“ — Be ne be lē henyeļoī ata lē tšō fā ní kwō doññ leñ kē-ba mā leñ momo: amenyā gbīdšurōnyāmo kē blomo tamō Babelmeī lē kē-tšē mō leñ, ni amegbe Belšazar kē emei wudši lē kpoto. Kr. h. 536.

Neke ni Nyoñmo ošrā srawa lē yanina hefeoyelo foñ ne, ni ake ye dšēnmañ ní wo ehe nō āhū lē hewo ake: „Babel gbe ši! egbe ši!“ (Ies. 21, 9) ni Babel dšēnmañtšeyeli mū lē fē hū tfa ši. Atule kē emli māđsi kē šikpōđši lē fē awo gbeke tšinakwelo lē deñ!

Babilonia dientše ní dši šikpoñ ní kā fai wudši enyo lē teñ („Aram - Naharaim“ alo „Mesopotamia“) lē, Kiroš ōđ-hā etšekwē Dario efata Media lē he. Lē dši mo šiši ni Daniel ní tšō numo agbene lē tšō lumo wulu ekoñ. Dario kē Kiroš fē bayo anokwa Nyoñmo mo he ní Dario gba mli kpo kē ake: „... Lē dši Nyoñmo hīekālo lē ní ewa kē-yaši nang, ni emañtšeyeli lē hīe kpātāñ... Dšielo kē yiwalahereļo dšile; efeo okadii kē nakpenii ye űwei kē šikpoñ lē nō!“ — Dan. 6. — Beni Dario bata Babel mañtšeseī lē nō lē se afii enyo lē, egbo.

Ni agbene Kiroš kome damo ši ake nōyelo kē dšēnmañtše kple. Neke weintšo ne gbe efā Asia šikpoñ kplañ nō. Emañtšeyeli lē hīe Persia, Media, Asiria, Babilonia, Asia fio, Siria, Foinikia, Palestina kē šikpōđši komei ye bokāgbe kē-yaši India tōñ.

Kiroš ye ešišibii lē ano kē tše-tšui kē suomō, ni eba mei ní eye nō tete lē ayi hū, ni ebo emañtšeyeli gbēđšianotō lē he mōdeñ. Wōna ye V § 3 mli boni emli hī ehā Iudafoi ní ehā amekpale kē-te Kanaan ekoñ lē.

Kēle enoyeli suomō lē na enyēñ etši, ni nakai ni esa ledientše eñmlefa ehā ehe, kē gbonyobu ní yo gbeye hā emañtšeyitšo ní kwō lē. Efā ta kē-te Asia bokā-koyigbe šoññ, koni eke Masagetemei ní dši mañ ko ní hīo Imao gōđši lē amlī ní mañnye tawulo kple ní atšēle Tomiri ye amēno lē awu. Mañnye ne kē eta mū lē fē fā kpo kele bakpe, ni awu ta wulu ní yo gbeye ko, Tai enyo fē wu ní wa, ši

beni yi yawula ši le, agbe Persimei le ke Kiros fē. Tomiri hā afo eyitšo ni ake wo kotoku ní yi obō ke gbomei alá mli ni eke: „Agbēnē nu lá ni oto, bo moni otoko dā!“ Ene afe Kr. h. 529.

§ 2. Kambise, 529 — 522.

Kiros ši bihī enyo ye ese, Kambise ke Smerdi: ni onu-
kpa le baye mañtše le ye enādšian.

Kambise sumo noyeli tamō etše, ši etamoolē ke mlihīle ke dšēnba kpakpa ke fefeo; ši gbomo foñ ke yiwalo dšile moñ, boni wobanu le.

Titri le ehīe kō Egipte lo Mizraim ní na nii babao le no. Efā ta kpetenkle ke-te dšei. Pelusio masei, ye Mizraim hūsūi le ana le, tai enyo le bakpe, ni Persimei le ye Mizrimei le aňo kōnim ye ta wulu ko mli (525). Mizraim mañtše Psamenit ke eta ní fe le dšo foi ni ameyañ ameyi ye emañ wulu Memfi leñ. Ši Persimei le tua Memfi ni ameñōle, ni ameñō Psamenit ke emei le fē nom. Ni agbēnē aba Psamenit ši ni afele niđonii tšō. Le ke emei wudši ahīe le ake Mizraim abladei oblayei 200 ní woo nyōdši atadei le fo, koni ameyaye nu; ni mañtše le biyo le nyie amehīe. No se le ake Mizraim abladei oblahī 2000 fo, ni awoame kpā ke manyōfle le, koni akeame aya ayagbeame: ni mañtše le binu le nyie amehīe! — Psamenit yi na wala ye be ne be leñ moñ; ši beni eka alūa-tšemo le, ahāle tšinalá enu ahū ke-yaši beyino ní egbo. Le ake-gbe Faraomei le amañtšeyeli le na kwra.

Kambise ye Mizraim ke edfetrii le fē no. Šikpōdši ní ke Mizraim dše hūsūi ye anaigbe le, Libia (Lud) ke Kirene (Fut?) dientše tu amehe amewo Persia mañtše hewalo le deñ. Ši kēle Kambise hīe kō osofoi amādši Amonio ní kã Sahara nã oleñle teñ le, ke Meroe ní kã ninedšurōgbe ye Aitiopia (alo meididši ašikpoñ le no) le no hū, edšake enu ake ameye šika ke fiowu ke tšo diñ ke nii babao le. Ši agbēnē Nyoňmo keke ake: „Bie oba, ni otekeñ no!“

Etsu hī 50,000 ke-ya Amonio, ši ahum lo Sahara šia babao le ni eha amefē ameno, ní mokomeflo šeñ Nil fá le na ebadšale eseñ ye enu leñ doñ. Kambise dientše ke ta titri

le fā ke-ya Meroe. Ši ekeame yati nā oleñle ko nō, heni hō-mo ke kumai yeame āhū babao ní beni yi yawula ši le ame-gbegbe ameteñ moni dši nyoñma nyoñma le ameye, ni amekū amese dāni amese ameti le. Kambise ke mlifū ke mlila obō ke eta ní le le ba Mizraim ekoñ, ni beni eba le, Mizrimei le yeo afi kple, ešāke ametšina kroñkroñ Api ni amedša le, egbo, ni agbene amena ekroko ní tamō amēnyoñmo ní gbo le pepepe, ni amēboñle dšamo ke nyāmo ke ošebo ke fō ke dšoi babao. Beni Kambise na ene le, esusu ake amekē tñale mpoa lo amēnyā ye ešrā ni šrāle le hewo le, ni egri ke-ye seke kwrā; eke ledientše eklante gbe Api tšina le ni eke eta le gbe mei kpotō yakatfa.

Kambise dši abonsam gbomo ko. Ehā ešientše Preksaspe gbe enyeminu kome Smerdi ye temo mli, edšake esusu ake ētaole ekpa, tše ebe mli. Ena eñā ní hīe hō nō gbīko, ake egbo. Persimei abladei nyoñma ní feko noko le emōmo hīe-kāloj, ni eke ameyitšei tšō šišigbe efūame. Gbīko le ebi ešientše Preksaspe, noni Persimei le susu ye ehe? Eto he ake: „Amēdšieo oyi naakpa; ši anesusu ake onu dā tšō moñ!“ Kambise ke: „Bele amēbuomi, mibe hewale ye midientše mihe nō, be? Ši obana bianē ole ake amekemo le ye mli, lo. Etñake na, obinu mīnyie ye kpo nō nē: ke manyē matšēle gañ ke-gbu etšui tōñ le, bele Persimei maleo, keđši amekē akeši mididāa le!“ Ni neke wiemoj nē eke-mō egañ mli ni etšē ešientše bi ke-tšō etšui mli tōñ.

Kambise hī Mizraim etše, ni etšō lōmo ehā šikpoñ le. Beni yi yawula ši le, ekū ese ke-te ešikpōdši ní yo Asia le nō, ni no se otšii komei le ledientše ní esa gbele etše le, etšō eblafō ni egbe edšēñ na. Gbīko le ehuru ke-yata ekpoñ nō, ni eklante dše ni epila naakpa. Beni egbo le, eye ŋkomō ake egbe enyemi Smerdi, edšake ebe binu ko doñ.

§ 3. Amale-Smerdi le.

Kēle tšutšu le asusu Kiros seši le se foko. Beni Kambise gbo le Maginyo Medianyo ko ke Magime i alo osofoi nāloj le te apam ni eyata señ le nō eke ake Kiros bi Smerdi dšile; ši yaka akē ake agbele. Mañ le he eye, edšake mañše hē le

lakaame ni eñmē nto ke onia he ehā afii ete soññ. Ake ni edšiee ehe kpo etšōō mañ le efee mo nakpe tūtu ko, edšake Persia mañšemei le hī amemō le teñ titri ye hedšole bei leañ. Ši kēle beni ehāā mokomoko gbe ke-baa eñō kwrā, ake dša Magimei keke le, efeo mei sane sroto ko.

Agbene aboī hūhūhū wiemo, ake dšee Smerdi ni, ši šišiuo ko; ni gbī ko le yō ko dšē nñamei atēñ dšiele ši, ake mañ-tšē le be toii ko. Ni agbene ana na, ake Maginyo ko ní atšēole Sfindate ni, moni fe noko sa le ni afo etoii.

Agbene le Persimei abladei fē fe ekome, ni amekpe mli ake mañšeyeli le akadše amedientše amekutšo he ke-nya Mediamai le adēñ doñā, ni amētšē ke-bote mō leñ ni amētšuro Sfindate moni eye mañšē nyōdši kpnyo keke le, ke Magimei pī, ni amegboi. Keke ni amēfo Amale-Smerdi le yišo, ni amētšō mañ le fē, ake ebe toii leleñ; ni mañ le dšie neke niifemōnii ne ayi.

§ 4. Dario Histaspi; 522 — 485.

Ši agbene Persia lumei kpawo le atēñ namo ata seī le no? Ošiki kroñkroñ akpe mli.

Persimei le na Nyōmo dšamo ke niitšōmo ke-dšē blema Zoroastre-Zend-mañ le deñ; ši amētšake fio ye neke be ne mli. — Noni ekole abuo sa le ake la-nyōmo Ormuzd ke elamumoi le ahenii ke okadii keke, tamō hūlū nyōntšere, nūlamii, la ke nii le, agbene adša neke nii ne dientše. Asañ hū Persimei sumō okpoñoi ni amesusuo ake gbalē mumō yo amemli, takē blema Germanimei hū.

Nohewo le lumei kpawo le kpe mli ake lebi mañkpa le ameatra amekpoñoi anō ni amēke hūlū ní dši amela-nyōñmo le šite le ayakpe; ni mo okpoñō ní ke ete ši le ni eblo ke-nyā ehāle tšutšu le, le eetšō mañšē le. Amefe nakai. Ni na, Dario Histaspi okpoñō le blo tšutšu, ni amrō le noñ mei ní efe le yimo ši ni amēblo amēke: „Mañšē le yi ana wala!“

Dario Hispaspi (no dši Histaspi bi le), ni atšēole Dario I le hū, edšake kleñkleñ Dario ní dšē Persimei le amli dšile (esoro Dario Medianyo, kw. hīegbe) dšē Persia abladei

akutšo Ahye menidemei le atēn. Asañ ewye Kīros biyo ní efe le ní atšeolē Atosa. Nohewo le etšee keke le mañ mū le fē bule ake amemañtše le.

Mañtše ñalo, hewalo ke modeñbolo dšile. Le etšu nii fe Persia mañtšemei le fē, koni eto mañtšeyeli wulu le mli nii le fē gbedšiano. Edša fē mli efe amraloi ašikpōdši 20, ni eñō egbomei wudši le ęko eto nofēno no amralo: atšeoame Satrapi, ni amešikpoñ kuku lo Provinkia le atšeo ake Satrapia: ameyeo no ye mañtše le gbei amlī. Hefēhe, mādši le amlī ke akrowai le amlī edša esrafoi amlī eto ye, koni emañtšeyeli ke šikpoñ le afe fefēfe. Onia ní atšu ahāle le ke šika kroko ní boteo mañtšeyeli adeka le mli le eto gbedšiano pepepe. Satrapia fē Satrapia atšu šika ke šikpoñ niibaniī, koloi, ñmā, mū, wein k. n. ní aakpe mli pepepe. Persi keke be mli, edšake mañtšemei adšaku šikpoñ le dši no hewo le añmē eniatšumō he kwra. Edše gbedšegbei ke-tšō hefēhe ye ešikpoñ le no, hewo le gbenyiemō ke dšrayeli fere naakpa. Nyōñ ke fane fē foidaloi tšōo neke gbedšegbei aňo ye nane no ke okpoñoi ke yomai ní he yo oya le aňo ke-yaā ke-baā, koni adše hefēhe ke-dše šikpoñ nagbehe le tete le abatfale adafi ye nofēno hewo, ni ake ekitaī hū aya dšemei. Nohewo le gbedšegbei le yimō obōbō ke guoyeloi asafoi (Karawanei) ke-dše Tibet ke-te Asia fio, ni ke-dše Tartareia ke-te meididši ašikpoñ le no tōñ. Ebo guoyeli he modeñ bofēbo ní enyē, koni efere. Gboiatohei alo Karawanse-riai fē amasei le emāmo tšui kroñkroi ní ake-bu guoyeloi ke gbefāloi ahe. Ni guoyeli fere ye eyino bōni aleko dā.

Kēle awuo tai pī ye eyino hū. Babel mañ momo ke hewolo le tše chīe atuā, ni dša ake esa eñōle ekoñ. Nyōdši nyoñmai enyo ke ekome ewole ka yaka: egbogboi titrii le māmo ši lolo; ni Persinyo ko hewamo keke, bōni anuko he dā le, ake-ñōle. Egbei dši Zopiro. Ehā Persimei le flo etoiī ke egūgōñ ní ayile kplebii āhū ní lá dše: keke ni edšo foi ke-te Babel agbo ko na, ni ekpa fai ake agble ahāle, edšake etše Persimei le aňō edšo foi ni etao ake efata Kaldeamei le ahe. Amehelē ameye, ni amegble agbo le. Keke ni egbaame bōni Persimei ke Dario le fole niiseniiani ne, ni elomōame eke ake eeto ehe owyele. Babilonia mei le hā ešišiuame, ni amēke asafo ko to ešiši. Eke esafo le dšeo kpo kpitiokpitio etua Persimei le, ni

dāne amedšo foi ye eh̄e. Beni yi yawula ši le, Babiloniamei le wole ametatše, ni agbene etu mañ le ewo Dario deñ ekoñ. Emañtše le dale ši naakpa, ni ewole Babilonia no fē Satrapi alo amralo. ni esatrapia le onia le eke-kele, koni eye ke-yaši egbele be. Ši mañ atuatselo le, awa eyi naakpa; ehe gbogboi ní wa ke egboi ní kwo le akūmo kwra, ni emli abladei 3000 le aseñame ye tšo no.

Kēle Dario tao ake ele emañšeyeli le mli lolo. Le dši Asia mañšemei le atēñ tšutšumo ní fā ta ke-ba Europa, koni eye no. Eke Skitimei ní dši mañ ní yo ñmene Rusia ninedšurōgbe le yana ta.

Skitimei dši gbomei ní h̄e do, ni adšoko amehe dā. Amehūū šikpoñ tūtu ko, ši amele koloi, ni amesa ametfa gbomei ke koloi odšo hū. Amehōhō amedientše amēñāmei ke amebii tete ke-te nyōnyeli mli. Kpitiokpitio amēgbulo amenyōdši ahēñmeii ní amekanyē foi amedše: Amefeo mañnii ní yo gbeye tamō meididši komei. Ke amemañtše gbo le, bele dsee etakpoño kēke amēke fūole ní eh̄e kā lolo, ši eñā titri ke etšūdši ekpa hū. No se le agbeo ešišibii ke okpoñoi nyōñmai enumo akpeoame kotokui ake-māmoō esāñ le no ake buloi. Amēteñ mei pī yeo gbomei alo; ni amefē amenuo kleñkleñ henyelo ní amēgbeo le lá hū. Amehenyeloi ayitsei ahe wodši ke amehēyitšoi le amedšieo tamō ñmeneñmene mei tšudši ní yo Amerika le, ni amēke-tšotšroo amēkpoñoi ahewo ake wulamo.

Neke dšēñmañ h̄edoloi ni Dario ke-na. Eke ta kpetēñkle ní efāmo ke-dše emādši sroti fē lfem fā ke-fo Bosporo nšo legelege leñ ke-te Europa, ni eñō-lie no ke-te koyigbe ke-yaši Ister ní dši ñmene Donau fā le na tōñ. Eke ledši agba mā fā le no, ni etšō no efoñ ke eta le fē. Skitimei le te sese ke-yabote amēkoiañ ke ñāñ oleñlei ano, ni amēkele ewuu ta kpa-kpa; ši dane amēkpoñoi asafoi le haole ye hefēhe, ni ke etao ekeame awu le amedšo foi ni amēkpātā amedientše amēšikpoñ le h̄e ye amese, koni Persimei le akana nii ameye. Agbene beni amelakale ke-te amē-šikpoñ le no šoññ le, amēke ameta mū le fē tuale trukā, ni kule amēagbele kwra, ši Dario le nii, ni nyōñ teñ ešī ensra ke emlinii le fē, ni ekē eta le fē dšo foi. Ekpakpa efe dāni eše Donau fā le na ekoñ, ni beni efo elēdši agba pe le, ekūmo ye ese, koni efe fefēfe, ni eya šia-

Ši tšē enyēñ Skitia nō eye le, etafā le efēe yaka. Eši etatšē Megabazo ke eta le ye Donau ninedšurōgbe ye Trakia ke Makedonia niañ, ni monē ye nō kōnim, ni neke Europa kuku ne tšu onia ehā Persia mañtšē le.

Efā ta kroko hū ke-te Asia bokāgbe šonñ, ni enē fere fe no. Eñō-fie nō ahū ke-yaši beyinō ní eyašē Indo fā wulu masei, ní dši India yiteñgbe hūsū le, ni eye dšēnmādši ní yo Indo fā le na ye koyigbe le pī nō.

Agbene enē dši Persia hewale yiteñ šošōšō le. Dario ye Asia nō ke-dšē eyiteñgbe nagbe le ahū ke-yaši Indo fā le na, ni ke-dšē Kaukaso gōdši le ahe ke-yaši Arabia: asañ Mizraim, Libia ke Kirene ní yo Afrika, ke Makedonia ke Trakia ní yo Europa hū bole toi. Nyeħāa wokweale ke enumnyam ní aho le fio, ni wosa wokwe boni Persia mañtšēmōñ šihīle le yo hā ye eke esenyieloi le ayinō le.

Nibii kpakpai, šika ke dfetei ke dfetrii srotói dšē hefēhe babote mañtšē dfetri leñ. Šika ke dfetei abo ní enā dā afi le na ši dalei akpei akpei toi akpei nyoñma ke ekpa alo milioi nyoñma ke ekpa (16,000,000!), tšē no be mli le šika dšra wa fe űmene. Ši šikpoñ niibanii le ke koloi kpakpai ní añō-hāle dā afi le fa ahū fe nō; ni nii ní hī fe fē le ake-baā mañtšēmō leñ da. Beni fē ní nyeñnyeñfibo ke ahofibo ke gbodšomō gbe fā Persimei le ní sa le amēhīe kā ši ni amēhe wa ni amēfe ekā le dši no. Mañtšē le yo tšūdši ke sōoloi ke oblafoi babao ní kweo ehieñmeibe ke eninesfō keke, ni ke atšēame awoame kitā le, amekulāā ši, ni amete mi. Onukpai ke tšūdši ní yeo nii dāne ye ekplō le he le na ši 15,000, ni enē hā abuo šiakoloi ní ewo fo ke milelo ke abolo ke wein k. n. abo ní ayeo dā ye mañtšē mō leñ. Ši enē dši hī aweku ní yo mō leñ keke. Dša abuo yei hū. Mañtšē le yo nāmei ohai ete lo edfe. Eye mli moñ ake ameteñ mokome keke dši onukpa ke mañnye le; ši kēle ameteñ mofēmo yo abawai ke tšūdšiyei ke osai ní sraāame le babao.

Agbene kedši mañtšē le fā gbe le, bele mei le fē kele yaā, ni etamo ta kpeteñkple. Ši šikpoñ ní etšō ke-fo mli le na anumnyam ke hetšōmō moñ, ši kēle enañ edšurō, edšake nofēno ní ataco ye gbeteñ, dša dšemeibii le ahā. Dā afi afā gbe šii

ete; etfakę mańtše weku le tšakeo ešihilehe etoo he ní yo feo fe fě le: nyōdši edfe ehī Susa mań wulu leń ye Susiana šikpoń kuku le no ye Babel bokāgbe; nyōdši edfe hū ehī Ekbatana, ke nyōdši edfe ye Babel. Ni bele gbī fě gbī ayeo gbīdšurō ye mōdši fefeoi ke tromi ke Paradeisoi ní nō ní eye feo le amlī.

Mańtšemań wulu kroko ye Persi, ní atšeo Persepoli alo Persimań le. No dši amegbohī amań wulu. Gbīī komei le mańtše le fāa gbe ke-yaā dšei ni eyakweo heni afūo mei ní tšō ehīe le ke heni aafūle hū ye wo se. Dšemei akpe mō kpe-tenkple ye marmorgoń ko mli, heni ato mańtšemei gbohī ye le. Mańtše fě mańtše na egbonyo šihīlehe kple ye mō wulu ní da tamō mań leń, heni atole ye egbele se ye Sarkofage lo te-gbonyoadeka fefeo mli, ni ake šika ke dfeŋei kuikui fie emasei; ši enę ehīī hāale noko dońń, etfakę enyēń eke-fite edšale kodšolo le yitšo, lo ní eke he šite krońkroń le. — Bię ne mańtše fě mańtše na ehŋenyieloi asarkofagei ke ledientše enagbe šihīle gbīī komei, ni enyē ekai, ake enyam le fě tamō nāńo fofoi le. Nmeneńmene gbefāloi fě ní ba dšemei le ke nakpe ke ańwoń-wa kweo neke gbohīamań ne koikoi ke amamfō, te-akulašīī ní tamō ko leń tšei le ke atrakpei ní kwō ni amele naakpa ke-yaā nsodoi enyo ke ete le no k. n. Nakai dše neń anumnyam hoo yaā! —

Kule esa ake wowie ye Dario ta ní eke Hela wu le he-wo, beni egbo le, noni ehewale ke-ba ši fio le, ši wobawie he ye Hela sane le mli. Beni yi yawula ši le, ańō neke dšeń-mańtše kple ní fe fě ye no be le mli le gbonyo le hū ato Persepoli, beni eye mańtše afii nyońmai ete ke ekpa le.

§ 5. Persia mańtšemei ní fe le, 485—331.

Wotšio mańtšemei ní nyie se agbeii ata keke, etfakę ame-sādši titrii le futuo sane ní baba le mli; ni wokwe Persiamań-tšeyeli gbodšomō ke fitemo ke nihīńii ní eke-ba le hū.

Dario I se ebi Kserkse I (Ahašveroš, kw. Ester wolo le) ní dši Kiros nabi le nyie. Eye mańtše afii 21. Le noń ewye Iuda oblayo Ester, ni ewole mańnye. Le ehe wobanu nii pī ye yitšo ní baba leń, edšakę le eke Hela

wu ta titri. Ši ehoo hũ. Beni ena ake egbe ši lẹ, etao ehēnyeloi atātšemei lẹ ayitšei efite ke ešika lẹ. Agbele ye apam ní ate eyi no lẹ mli, 465.

Ebi Artakserkse I (Artahēšasta, kw. Esra wolo lẹ) nyie ese. Atšēole Longomano („Ninekakadañ“) hũ. Eye mañtše afii 41. Esatrapei boi amehē nowomo keke šite ye eyino lẹ. Ledientše esooloi ke tšūdsi boi atuātšemo, ni etši na ke heñmēmō ní yō mōbo keke. Ošrā kroko baboī ye no be leñ. Mañtše dientše ñāmei amō lẹ, titri mañtše nye ke mañnye lẹ boi enoyeli. Egbo 424.

Ebi kroññ kome Kserkse II nyie ese. Eye mañtše gbī 45 keke, keke ni enyemi febi Sogdiano gbele.

Agbene Sogdiano ne yata seī lẹ no, ši nyōdsi ekpa keke; ši lẹ hũ etšebi Dario Noto kpale 423.

Lẹ lẹ, Dario Noto alo Dario II lẹ, yata no afii 18. Ši moñ dšee ledientše eye mañtše, ši eñā Parisati ke ošai ete. Persia mañtšeyeli lẹ na ba ši oya agbene. Anyēñ aye Satrapei atuātšemoi lẹ pī anō doññ ye hewale na; ši ñā na keke. Dario II † 405.

Ebinu onukpa Artakserkse II, Mnemon, nyie ese. Eke enyemi Kiroš, gbeke lẹ, ní tše ehīe atuā lẹ wu afii edfe dā ní monē nyō ye ta wulu ye Kunaksa masei lẹ Helanyo Ksenofon, Sokrate kaselō ko ní ke Helamei 10,000 fata Kiroš ne he ni ekeame kũ se ke-tšō Nšo diñ lẹ no lẹ gbawo neke sane ne. Artakserkse II ye mañtše afii 43 ní fa fe Persia mañtšemei lẹ fē ayino ko lẹ. Ši kēle yeianoyeli lẹ ekā he lolo; ni ñā foñ, kōtōmpo ke šišiumo te hīegbe. Ke moko te ši wo mañtše lẹ, ate mokroko ši awo monē hũ. Ake nyōñni lẹ tšōmo mei ayitšei ni anokwayeli ladše. Persime lẹ, noni amēke nyeñnyeñtfibo egbodšo agbene lẹ, amenyēñ amefe noko doññ dša mañse asrafoi ke tatšemei ní aboame apa lẹ hewale na. Menemei ke šika ke kōtōmpoyeli lẹ amēke-hā amehewale afa ekoñ ye amehewogbe lẹ. Artakserkse † 362.

Ebi Artakserkse III, Oko, nyie ese. Lẹ lẹ egbe enyemime lẹ ke ewekumei ní beñkele fē, ni esusu ake ene awadše ledientše emañtšeyeli! Eye mañtše afii nyoñmai enyo ke edfe. Eyiwalẹ ye gbeye, ni kēle gbedelō ní ni yō mōbo